

Pavel Boček, Tomáš Knoz

Polska okresu nowożytnego a czeska wiedza historyczna : do końca XVII wieku

Historia Slavorum Occidentis 1(1), 99-134

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAVEL BOČEK, TOMÁŠ KNOZ

POLSKA OKRESU NOWOŻYTNEGO A CZESKA WIEDZA HISTORYCZNA (DO KOŃCA XVII WIEKU)¹

A. Punkty wyjścia i koncepcje

Przestrzeń, poświęcona dla tego artykułu, nie umożliwiła rozwinięcia tematu „bilansu otwarcia” w czeskiej historiografii okresu nowożytnego w pełnym zasięgu i głębokości. Co więcej, liczne aspekty odkryte były w artykułach Milana Šmerdy, Jaroslava Pánka i Miloša Řezníka. W niniejszym tekście spróbujemy przybliżyć tematy, które uważamy za najważniejsze. Czynimy tak również ze względu na tradycję badań nad dziejami Polski i stosunków czesko-polskich okresu nowożytnego, które na gruncie naszego brneńskiego uniwersytetu założył Josef Macůrek². Dla określenia powiązań Czechów i Polaków we wczesnym okresie nowożytnym używał on pojęcia „wzajemność”. Spróbujemy więc zacząć od sformułowania wyjściowych tez:

- W badaniach poświęconych historii wczesnego okresu nowożytnego można zaobserwować, oprócz analizy konkretnych fenomenów historycznych, także historiograficzne zainteresowanie według liczebności prac poświęconych danej problematyce w obu krajach; oczywiście także w tym aspekcie bardzo często spotykamy między autorami te same nazwiska, co w przypadku prac poświęconych konkretnym problemom historycznym (Macůrek, Šmerda, Pánek, Krafl, Ře-

¹ Niniejszy artykuł został opracowany w ramach projektu Uniwersytetu Masaryka w Brnie MSM0021622426 „Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: Praměny, země, kultura”. Tłumaczenie z języka czeskiego przygotowały Gražyna Bil-Knozová i Markéta Tardy Páralová. Korektę językową przeprowadził Roman Baron.

² Porównaj J. Macůrek, *Úvahy o mé vědecké činnosti a vědeckých pracích*, Praměny dějin moravských, sv. 7, Brno 1998.

zník),³ można ponadto zaobserwować, że jak u czeskich tak i u polskich historyków ekwiwalentne zainteresowanie czeskimi badaniami na temat polskiej problematyki oraz polskimi badaniami na temat czeskiej historii wczesnego okresu nowożytnego (Macůrek, Pánek; Dąbrowski, Maleczyńska, Gmiterek)⁴.

- Śledząc zainteresowanie Polską w czeskiej historiografii, zajmującej się wczesnym okresem nowożytnym, można zauważyć różne formy „kontrowersji” podejmowanych tematów; w niektórych przypadkach chodzi o faktyczną kontrowersję oceny danego zjawiska (rola Komeńskiego w okresie emigracji w Polsce, rola Jana III Sobieskiego podczas odsieczy wiedeńskiej), kiedy indziej chodzi o paralelną interpretację, która w obu historiografiach prowadzi do innej oceny (charakterystyka stanów i absolutyzmu we wczesnym okresie nowożytnym), w trzecim przypadku chodzi o tematy, które zasadniczo nie pokrywają się w obu historiografiach⁵.
- W pojmowaniu powiązań i kontrowersji czeskiej i polskiej historii zajmującej się okresem nowożytnym ważną mitotwórczą rolę ode-

³ M. Šmerda, *Stav polonistických studií v ČR od r. 1960 v historiografii středověku a raného novověku (13.–polovina 18. století)*, [w:] *Česká polonistika a polská bohemistika. Polonistické studie v České republice a bohemistické studie v Polské republice v posledních třiceti letech*, red. M. Myška, R. Gładkiewicz, Praha 1995, s. 23–39; M. Řezník, *Raně novověké polské dějiny v českém dějepiscetví 90. let*, „Slovanské historické studie” 2001, 27, s. 51–60; P. Krafl, *Badania nad dziejami Polski, Śląska i stosunkami czesko-polskimi do końca XVII wieku w Republice czeskiej w latach 1990–2000*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2007, 52, s. 449–476; M. Sobotková, *Studie z české a polské literatury (Pět století v historii česko-polských literárních souvislostí)*, Olomouc 2002.

⁴ J. Macůrek, *Dějepisectví evropského východu*, Praha 1946; idem, *Bohemika v polské historické literatuře v letech 1939–1948*, „Časopis Matice moravské” 1948, 68, s. 352–399; idem, *Bohemika v nejnovější polské historické literatuře (1949–1951)*, „Časopis Matice moravské” 1951, 70, s. 467–484; idem, *Prace historyków polskich nad dziejami Czechosłowacji i stosunków polsko-czeskich*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1961, 16, s. 1–42; J. Pánek, *Dva polští historici raného novověku – Jan Sereďyka a Marceli Kosman*, „Folia Historica Bohemica” 2005, 21, s. 267–292; J. Dąbrowski, E. Maleczyńska, *Práce polských historiků o dějinách Československa a polsko-českých vztahů*, „Československý časopis historický” 1961, 9, s. 240–247; H. Gmiterek, *Polские badania nad dziejami polsko-czeskimi i polsko-słowackimi XVI–XVIII wieku*, [w:] *Centralna i schidna Evropa v XV–XVIII stolitiah: pitannia socialno-ekonomičnoj istorii*, red. M. Krykun et al., L'viv 1998, s. 268–275; *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Pardubická konference (18.–20. dubna 2002)*, red. D. Hrodek, Praha 2003.

⁵ J. Tomaszewski, *Sporne problemy czeskiej a polskiej historiografii*, „Slovanský přehled” 2002, 88, č. 2, s. 233–243.

grał Bartłomiej Paprocki, który celowo skonstruował czeski i morawski mit (szlachecki) historyczny na podstawie mitu polskiego, co bezpośrednio wpłynęło na ówczesne pojmowanie historii a pośrednio również na współczesną historiografię nowożytności⁶.

- We współczesnej czeskiej historiografii, zajmującej się polską historią okresu nowożytności, dokonano określenia tematów, ich źródłowych podstaw, ich interpretacji oraz oceny, uwarunkowanej czasem powstania dzieła, ogólnym podejściem metodologicznym, postrzeganiem tematu z pozycji szkoły i osobowości⁷.

⁶ Bartłomiej Paprocki w swoich pismach historyczno-genealogicznych, które dotyczyły historii śląskiej, morawskiej i polskiej szlachty bardzo często odwoził historię środkowo-europejskich rodów szlacheckich od polskich czy polsko-litewskich przodków, ewentualnie przy tworzeniu humanistycznej historii rodowej przynajmniej cytował polskie źródła narracyjne. W ten sposób stworzył specyficzną formę mitu szlacheckiego, który łączył polskie i czeskie szlacheckie legendy herbowe. B. Paprocký z Hlohoh, *Diadochos id est successio*, Praha 1602; idem, *Štambuch slezský*, Brno 1601; idem, *Zrcadlo slavného Margkrabství moravského*, Olomouc 1593. Reprint Ostrava 1993. Osobą Bartłomieja Paprockiego zajmowali się ostatnio T. Kahuda-Sterneck, *Bartoloměj Paprocký a královské město Brno*, „Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna” 15, Brno 2000, s. 133–152; I. Hrabětová, *Erbovní pověsti v českých spisech Bartoloměje Paprockého z Hlohoh*, Brno 1992; *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, III/2, red. J. Opelík, Praha 2000, s. 785–787. Podstawowym dziełem o Bartłomiej Paprockim jednak wciąż pozostaje starsza praca: K. Krejčí, *Bartoloměj Paprocký z Hlohoh a Paprocké Vůle. Život – dílo – forma a jazyk*, Praha 1946. Ze starszej literatury następnie także J. Jireček, *Bartoloměj Paprocký z Hlohoh a Paprocké Vůle a spisovatelská činnost jeho*, „Časopis Českého musea” 1866, 40, s. 13–16. Duża ilość informacji o życiu i dziele Paprockiego znajduje się w posłowie dwóch popularyzacyjnych edycji jego pism: K. Krejčí, *Bartoloměj Paprocký z Hlohoh a Paprocké Vůle*, [w:] B. Paprocký, *Zrcadlo Čech a Moravy*, red. J. Polišínský, Praha 1941, s. 239–253; E. Petřů, *Autor dvou literatur, Bartoloměj Paprocký z Hlohoh a Paprocké Vůle*, [w:] B. Paprocký z Hlohoh a Paprocké Vůle, *O válce turecké a jiné příběhy*, red. E. Petřů, Praha 1982, s. 7–10. W kontekście literatury humanistycznej E. Petřů, I. Hlobil, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha 1992, przede wszystkim s. 54–59.

⁷ Wzajemne zainteresowanie i kontakt obu historiografii przejawiały się w ubiegłych dziesięcioleciach nie tylko studiowaniem historii drugiego kraju, ale także w konfrontacji tematów, podejść i metod partnerskiej historiografii. Jednym z typowych przykładów tego rodzaju było wydanie serii artykułów czeskich historyków w „Kwartalniku Historycznym” 1983, R. 90, które były konfrontowane z pracami czołowych historyków polskich (z polskiej strony Stanisław Bylina, Henryk Samsonowicz, Edward Opaliński, Wojciech Kriegerisen, Jerzy Topolski, z czeskiej strony František Šmahel, Pavel Spunar, Ivan Hlaváček i Josef Válka). Podobne podejście zastosowano po ponad dwudziestu latach podczas pardubickiej konferencji o kulturze politycznej w średniowieczu i okresie nowożytnym, gdzie wprawdzie czescy i polscy uczestnicy do pewnego stopnia mówili każdy o swoich problemach w taki sposób, że wykłady się w niektórych przypadkach nie spotykały na wspólnej płaszczyźnie. Z konferencji tej wydano pracę zbiorową: *Political Culture in Central Europe (10th-*

- We współczesnej czeskiej historiografii badania historii Polski okresu nowożytności są wprawdzie tematem peryferyjnym, co wynika z geograficznie różnych powiązań obu krajów we wczesnym okresie nowożytnym. Z drugiej strony jednak badania na temat historii Polski w nowoczesnej historiografii czeskiej są zawsze obecne. Tego wynikiem jest cały szereg konkretnych prac, ale także dążenie do syntez i ogólnego spojrzenia na historię Polski. Kierunek ten reprezentują czołowe osobowości i szkoły.
- Historia polskiego wczesnego okresu nowożytnego ma swoje miejsce we wszystkich wielkich syntezach historii Europy czy Polski (Jaroslav Bidlo pisał rozdziały w syntezie *Dějiny lidstva* Josefa Šusty; Josef Macůrek wypracował całościową interpretację historii Polski w syntezie *Dějiny polského národa*; Jaromír Mikulka był autorem rozdziałów o wczesnym okresie nowożytnym w syntezie „normalizacyjnej” z połowy lat siedemdziesiątych edytowanych przez Václava Melichara; obecnie kolektyw autorski pod kierownictwem Miloša Řežníka przygotowuje wielką „popeerelowską” syntezę historii Polski, pierwszym krokiem w kierunku tego projektu jest monografia Řežníka *Polsko z cyklu Stručná historie států* wydawnictwa Libri i podręcznik *Dějiny Polska v datech* tego autora)⁸, ramujących okresy badawcze,

–20th Century), red. H. Manikowska, J. Pánek, M. Holý, Prague 2005, w której polską stronę reprezentują Stanisław Bylina, Roman Michałowski, Zbigniew Dalewski, Wojciech Iwańczak, Halina Manikowska, Edward Opaliński, Marceli Kosman, Wojciech Kriegseisen, a czeską Jaroslav Pánek, Josef Žemlička, Miloslav Polívka, Petr Vorel, Jiří Pešek, Zdeněk Vybíral, Tomáš Knoz i Petr Mat’a. Interesujące pod tym względem są cykliczne spotkania polskiej komisji historyków, zajmujących się czeską historią, gdzie grono polskich uczestników mówi z reguły o badaniach polskiej problematyki a czeszy uczestnicy starają się informować o najnowszych osiągnięciach czeskiej historiografii. Przynajmniej część ich prac dotyczy różnych aspektów powiązań między Polską i ziemiami czeskimi. Z dotąd przedostatniego spotkania w Niepołomicach w roku 2008 wydano pracę zbiorową *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesno nowożytnych*, red. W. Iwańczak, J. Smołucha, Kraków 2010 (stronę polską w nim reprezentują Wojciech Iwańczak, Krzysztof Ożóg, Janusz Smołucha, Tomasz Graff, Dariusz Karczewski, Wiktor Szymborski, Antoni Barciał, Edward Potkowski, Paweł Kras, Iwona Pietrzyk, Agnieszka Januszek-Sieradzka, Stanisław Bylina, Jan Kracik, Anna Paner, Krzysztof Baczkowski, stronę czeską zaś Ivan Hlaváček, Josef Žemlička, Jaroslav Pánek, Petr Vorel, Zdeněk Vybíral i Tomáš Knoz).

⁸ J. Bidlo, *Polsko a Rusko*, [w:] *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*, red. J. Šusta, Sv. 5. *V branách nového věku (1450–1650)*, s. 473–554; J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, Praha 1948, rozdziały poświęcone problematyce wczesnego okresu nowożytnego s. 119–247;

w niektórych przypadkach jako część historii wschodnioeuropejskiej (*Dějiny Slovanstva*)⁹.

- Dla współczesnej czeskiej historiografii zajmującej się polską historią nowożytności typowe jest problematyczne wyodrębnianie historii stosunków, przede wszystkim ze względu na postrzeganie historii Polski jako oddzielnej przestrzeni terytorialnej, ale także w związku z trudnością samowyodrębnienia (czeska historia – historia monarchii habsburskiej), i wpływające stąd komplikacje¹⁰.
- Częstsze badanie wzajemnych historycznych punktów zbieżności w okresie nowożytnym (kandydatura Wilhelma z Rożemberka na tron polski i rola Stanisława Pawłowskiego w szerzeniu kontrreformacji i kultury polskiej na ziemiach czeskich,¹¹ pierwszy i drugi okres emigracji Jednoty braci czeskich w Polsce, sojusz habsbursko-polski w okresie wojny trzydziestoletniej, działalność Komeńskiego w Lesz-

Dějiny Polska, red. V. Melichar, Praha 1975, s. 122–209 (autorem rozdziałów poświęconych problematyce wczesnego okresu nowożytnego jest Jaromír Mikulka); M. Řezník, *Polsko*, Praha 2002; idem, *Dějiny Polska v datech*, Praha 2010.

⁹ Pojęcie to jest istotne w dziele Jaroslava Bidla, włącznie ze wspomnianym rozdziałem w „*Dějínách lidstva*”, i w międzywojennym okresie działalności Josefa Macůrka. J. Bidlo, *Dějiny Slovanstva. Kulturní obraz slovanského světa*, Praha 1927; idem, *Polsko a Rusko*, s. 473–554; J. Macůrek, *Dějiny východních Slovanů*, I–III, Praha 1947.

¹⁰ T. Knoz, *Natus Moravus, linguae Bohemus. Národ, stát, jazyk a kultura na Moravě raného novověku*, [w:] *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek. Sborník příspěvků z konference Češi nebo Moravané? K vývoji národního vědomí na Moravě, konané dne 28. 2. 2001 v Brně*, red. J. Malíř, R. Vlček, Brno 2001, s. 53–72; idem, *Obraz krále Władysława IV na zámku v Stražnici. Možnosti i omezení spolupráce i příjažni moravsko-polské v období vojny třiděstoletné*, [w:] *Wspólnoty małe i duże*, s. 431–452.

¹¹ J. Pánek, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989; idem, *Osobowość Wilhelma z Rożemberka, polityka czeskiego doby Renesansu i kandydata do korony polskiej*, [w:] *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen et al., Warszawa 1997, s. 287–295; H. Gmiterek, *Andrzej Dudyc a kandydatura Wilhelma z Rożemberka do tronu polskiego (1573–1575)*, „*Historica*” 1999, 7, s. 11–21; idem, *Wilhelm z Rożemberka w latach 1572–1573*, „*Rocznik Lubelski*” 1989–1990, 31–32, s. 103–110; idem, *Adelsresidenzen in polnischen Reisen Wilhelms von Rosenberg*, „*Opera historica*” 1993, 3, s. 101–112; idem, *Prelát jako prostředník mezi dvěma národy. (Postavení olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského v česko-polských vztazích na sklonku 16. století.)*, [w:] *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám*, red. T. Borovský, L. Jan, M. Wihoda, Brno 2003, s. 351–361; V. Štěpán, *Polská legace biskupa Stanislava Pavlovského*, „*Ostrava. Příspěvky k dějinám a výstavbě města*” 2003, 21, s. 45–63.

nie, barokowe wizyty królów polskich na ziemi Królestwa Czeskiego czy Margrabstwa Morawskiego), aniżeli „czyste” polskiej historii.¹²

- Kontrowersyjne jest postrzeganie historii Śląska w okresie nowożytnym, jako przestrzeni „spotkania i potykania się”. W niektórych przypadkach w czeskiej historiografii zainteresowanie historią Śląska jest utożsamiane z zainteresowaniem historią Polski (nie do końca słusznie)¹³.
- Ze względu na wspomniany brak nowoczesnej syntezy historii Polski, ewentualnie historii Polski wczesnego okresu nowożytnego, można uważać za dotąd najpełniejszą interpretację historii Polski wspomnianą wcześniej pracę Miloša Řezníka *Polsko*, wydaną w cyklu *Stručné dějiny států* przez wydawnictwo Libri. W swojej interpretacji historii Polski wczesnego okresu nowożytnego autor stwarza syntezę starszego, tradycyjnego pojęcia historii Polski, wychodząc z Bidla i Macúrka, wzbogaconą o najnowsze wyniki badań czeskiej i polskiej historiografii na ten temat oraz opracowaną na podstawie współczesnych pryncypiów interpretacyjnych. Pierwsza linia interpretacyjna śledzi Rzeczpospolitą od późnego średniowiecza do końca XVIII wieku w kontekście historii Europy, od zawarcia unii lubelskiej

¹² P. Krafl, *Badania nad dziejami Polski, Śląska i stosunkami czesko-polskimi*, s. 449–476.

¹³ Podczas gdy w ciągu drugiej połowy XX wieku historia Śląska nie była ze strony czeskiej historiografii często podejmowanym tematem, ewentualnie ograniczano się do problemów regionalnie pojętych części czeskiego Śląska, to po roku 1989 stała się jednym z ważnych tematów, co więcej badanych często w ramach wspólnych czesko-polskich czy nawet czesko-polsko-niemieckich projektów. Oprócz tego jednak historia Śląska jest w niektórych przypadkach prezentowana również wtedy, gdy pojawia się pytanie na temat stosunków czesko-polskich, co w stosunku do wczesnego okresu nowożytnego można akceptować tylko pod pewnymi konkretnymi względami. Historia Śląska jest w każdym razie ważnym tematem, w którym styka się obecnie czeska i polska historiografia, jak również historiografia sztuki. Por. np. ostatnie szerokie projekty, dla których jest typowa charakterystyczna interdyscyplinarność czy co najmniej rozgałęzienie do różnych dyscyplin nauk humanistycznych: „Slezsko, perla v české koruně”, „Šlechta ve Slezsku”, „Češi ve Vratislavi, Vratislav v Čechách” albo „Podzwonne dla granic”. *Slezsko, perla v české koruně. Historie – kultura – umění*, red. M. Kapustka, J. Klípa, P. Oszczanowski, V. Vlnas, Praha 2007; *Slezsko, perla v české koruně. Tři období rozkvětu vzájemných uměleckých vztahů*, red. A. Niedzielenko, V. Vlnas, Praha 2006; *Adel in Schlesien*, Band I. *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, red. J. Harasimowicz, M. Weber, München 2010; *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – Język – Kultura*, red. Z. Tarajło-Lipowska, J. Malicki, Wrocław 2003; *Podzwonne dla granic. Polsko-czeskie linie podziałów i miejsca kontaktów w języku, literaturze i kulturze*, red. J. Lipowski, D. Żygadło-Czopnik, Wrocław 2009.

i wzrostu prestiżu mocarstwa w końcu XV i w XVI wieku, rozszerzającej się głównie na wschód, na Ukrainę (początkowo „Europa Jagiellońska”, potem „ekspansja mocarstwowa za panowania Batorego i Wazów”) po okres słabnięcia sławy, rozpoczynający się w połowie XVII wieku z powodu ekspansji Szwecji, Rosji i rzeszy osmańskiej, przez okres unii polsko-saskiej, która w polskiej historiografii jest tradycyjnie postrzegana jako wyraźny upadek, aż po krytyczny okres trzech rozbiorów Polski na rzecz Rosji, Prus i monarchii habsburskiej. Podobną linię można również odnaleźć w stosunkach wewnętrznych, gdzie Řezník zaczyna od opisu konstituowania późnośredniowiecznego, szlacheckiego narodu polskiego, który rozwinął się szczególnie w ciągu XVI wieku w szerokie społeczeństwo stanowe, ukształtowane pod wpływem reformacji, (mimo że w okresie tym będące już pod wpływem pewnych spornych zjawisk, na przykład sporów pomiędzy tradycyjną polską szlachtą i nową magnaterią a słabą pozycją królów polskich), które nie mniej jednak od XVII wieku obrało problematyczny kierunek rozwoju w związku z pogłębiającym się osłabianiem władzy królewskiej na rzecz magnatów, z utratą prestiżu gospodarczego i rozpadem systemu kulturalnego, opartego na dotychczasowej tolerancji religijnej¹⁴.

1. Koniec wspólnej dynastii

Rządy wspólnej dynastii Jagiellonów należą do szeroko badanych zagadnień także w czeskiej historiografii. Jest logiczne, że objęcie panowania przez dynastię Jagiellonów, a potem powstanie ich rozległej monarchii dynastycznej oraz jej upadek po bitwie pod Mohaczem, są postrzegane przede wszystkim przez pryzmat czeskiej historii. To jednakże nie oznacza zgodnej oceny początków panowania, a także przede wszystkim działalności Jagiellonów na tronie czeskim. Jedynie J. Macůrek ocenia objęcie tronu czeskiego przez nową dynastię jako wynik przyjaźni i zdolności obu narodów do zjednoczenia w obliczu zagrożenia ze strony wspólnego nieprzyjaciela¹⁵. Nowsza historiografia czeska akcentuje, niewątpliwie także pod wpływem historiografii polskiej, iż

¹⁴ M. Řezník, *Polsko*, s. 60–134.

¹⁵ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 92.

objęciu panowania przez Jagiellonów czeskiego tronu, a potem węgierskiego, przyświecały interesy dynastyczne. Tradycyjnie wzmiankuje się, że współzawodnictwo Jagiellonów z Habsburgami było jednym z najważniejszych problemów ówczesnych stosunków środkowoeuropejskich¹⁶. Zgodnie też uważa się, że również polityka Macieja Korwina była nakierowana przeciwko usiłowanym Jagiellonów do przeforsowania swojej dynastii w Europie Środkowej. Akcent kładziony na orientację dynastyczną wiedzie nawet do podkreślania sprzeczności interesów społeczeństwa polskiego oraz reprezentantów dynastii, co prowadzi do konkluzji, iż „orientacja na wschód była szkodliwa dla najważniejszych interesów społeczeństwa polskiego”¹⁷. Nowsze badania, reprezentowane głównie przez Miloša Řezníka, co prawda wskazują na fakt, iż wydarzenia, które miały miejsce po roku 1526, włącznie z definitywną orientacją polskiej polityki zagranicznej na wschód, nie oznaczały osłabienia wpływów Jagiellonów oraz osłabienia mocarstwowego Polski.¹⁸ Z badań, przede wszystkim nad środkowoeuropejską polityką Jagiellonów, wyływa także kolejny wspólny wniosek o jej konfliktowości zarówno we współzawodnictwie o tron węgierski, jak i w dalszym ścieraniu się polskiej i węgierskiej polityki¹⁹. W tle natomiast pozostaje niezbadana sprawa rozwiązywania problemu następstwa w Polsce po śmierci Jana Olbrachta, gdzie jednoznacznie zwyciężył właśnie interes dynastyczny. Jedność panuje także w ocenie króla Władysława jako reprezentanta dynastii, który jest postrzegany jako nosiciel świadomości ich potęgi, oraz jako ten, który spełnił ich interesy, ale także jako ten, który tę dynastyczną siłę uświadomił sobie zbyt późno. Wspólny jest również wniosek wskazujący na sprzeczność powstałą w rezultacie polityki dynastycznej Habsburgów, która razem z nakładającymi się na nią innymi okolicznościami, jest uważana za przyczynę utraty korony czeskiej i węgierskiej²⁰.

¹⁶ M. Řezník, *Polsko*, s. 75.

¹⁷ *Dějiny Polska*, red. V. Melichar, s. 128.

¹⁸ M. Řezník, *Polsko*, s. 76.

¹⁹ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 94.

²⁰ *Dějiny Polska*, s. 130.

2. Rzesza między Wschodem i Zachodem

Pozycję unii polsko-litewskiej na arenie międzynarodowej na początku ery nowożytnej czeska historiografia postrzega przede wszystkim z punktu widzenia dziejów czeskich i środkowoeuropejskich²¹. W tym miejscu zwraca się uwagę na charakterystyczne aspekty, które miały wpływ na stosunki między środowiskiem czeskim, reprezenowanym przez magnaterię na czele z Wilhelmem z Rożemberka, a środowiskiem polskim, reprezentowanym przez przedstawicieli uprzywilejowanych stanów. Stosunki te cechowało braterstwo oraz szeroko rozumiana przyjaźń pomiędzy obydwojma sąsiadującymi ze sobą państwami słowiańskimi. Za przedstawicieli tych tradycji są uważani właśnie reprezentanci najwyższych stanów, ponieważ mieli wpływ na politykę zagraniczną Habsburgów²². Obok tych zabarwionych emocjonalnie związków akcentuje się także dążenia do poszukiwania sojuszników w postaci rozległego państwa, które co prawda nie były tak silne, by przyczynić się do realnego zbliżenia obu krajów, ale w dobie przedbiałogórskiej pomogły utrzymać pokój na

²¹ We współczesnej czeskiej historiografii śledzeniem rozwoju w Polsce (z perspektywy czeskiej historii) zajmuje się przede wszystkim Jaroslav Pánek. J. Pánek, *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577*, Praha 1982; V. Březan, *Životy posledních Rožmberků*, I., red. J. Pánek, Praha 1985; J. Pánek, *Podíl předbělohorského českého státu na obraně střední Evropy proti osmanské expanzi*, „Československý časopis historický” 1988, 36, s. 856–882, „Československý časopis historický” 1989, 37, s. 71–84; idem, *Zahraniční cesty posledních Rožmberků a jejich kontakty s evropským dvorským prostředím*, „Opera Historica” 3, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, s. 9–32; idem, *Vilém z Rožmberka: politik smíru*, Praha 1998; idem, *Češi a Poláci v tisíciletých dějinách. Proměny modelu sousedství a soužití, Czeši i Polacy w tysiącletniej historii. Przemiany modelu sąsiedztwa i współżycia*, Český Těšín/Czeski Cieszyn 2002; idem, *Brothers, Patriots and Debauchess. Forming Impressions by Czechs by their Polish Neighbour on the Threshold of the Modern Age*, „Historica. Historical Sciences in the Czech Republic” 2003, 10, s. 93–116; idem, *Český obraz Poláků v předbělohorské době*, [w:] *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X–XVII w.)*, red. W. Iwańczak, R. Gładkiewicz, Wrocław–Warszawa 2004, s. 155–167; idem, *Polonia cosmographica. Polska i Polacy w kosmografii pierwotnej i w jej adaptacji czeskiej*, [w:] *Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytnej*, red. A. Barciak, W. Iwańczak, Katowice 2006, s. 116–131; *Jan Zajíc z Házmburka. Sarmacie aneb Zpověď českého aristokrata*, red. J. Pánek, Praha 2007; J. Pánek, *Zpravodajství z Polska na Moravu a do Čech na prahu novověku*, [w:] *Historik na Moravě, Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*, K vydání připravili H. Ambrožová, T. Dvořák, B. Chocholáč, L. Jan, P. Pumpr, Brno 2009, s. 295–310.

²² Idem, *Vilém z Rožmberka*, s. 182; *Češi a Poláci v minulosti*, I., red. J. Macůrek, Praha 1964, s. 209.

granicy śląsko-polskiej²³. Na wschodniosłowiańskie aspekty polskiej polityki zagranicznej zwracają uwagę głównie Jaroslav Bidlo oraz Josef Macůrek, m.in. również dlatego, że obaj zajmowali się także badaniem dziejów Rosji²⁴. Ogólną cechą typową dla wszystkich prac monograficznych dotyczących polskiej historii jest podkreślanie bierności polskiej polityki zagranicznej we wszystkich zasadniczych kierunkach. Powszechnie wydaje się również podkreślanie absencji jednoznacznej koncepcji polskiej polityki zagranicznej, oprócz wyjątku dotyczącego stosunku do Turcji, w którym jest przypomniana chęć utrzymania pokoju za wszelką cenę, co trwało do 1613 roku²⁵. Takie podejście prowadzi Macůrka do wniosku, że Polacy nie interesowali się obroną zachodniej cywilizacji, po czym akcentuje, podobnie jak Bidlo, że polskie społeczeństwo było nierozłącznie związane z zachodnią cywilizacją i że rezygnacja w Europie Środkowej została wymuszona naciskiem na wschodnią granicę moskiewską²⁶. Na zjeździe w Wiedniu w 1515 roku, mającym na celu przygotowanie układu pokojowego, zostały podpisane umowy małżeńskie z Habsburgami, którym otworzyły się możliwości osiągnięcia władzy w Czechach i na Węgrzech. Zjazd ten również jest postrzegany jako wynik kroków podjętych wobec zagrażającej koalicji habsbursko-moskiewskiej. Za jedną z konsekwencji tych posunięć uważa się stabilizację zachodniej granicy Polski²⁷. Okoliczności związane z elekcją króla po wymarciu Jagiellonów są natomiast tłumaczone obawami przed Turcją, podobnie jako niechęć dołączenia się do koalicji antytureckiej. Ta ciągła orientacja na wchód prowadziła także do definitywnego uporządkowania kontaktów między Polską a Litwą za pomocą unii lubelskiej zawartej w roku 1569, w której przejawiała się polska przewaga poprzez przyłączenie rozległych terytoriów (dzisiejsza Ukraina), do tej pory litewskich, bezpośrednio do Korony Królestwa Polskiego, co m.in. oznaczało realizację celów polskiej szlachty²⁸. Litwa była w tym związku ogólnie traktowana jako bierny

²³ J. Pánek, *Zahraniční cesty posledních Rožmberků*, s. 22.

²⁴ J. Bidlo, *Dějiny Slovanstva*, Praha 1927; idem, *Polsko a Rusko*, s. 473–554; J. Macůrek, *Dozvuky polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o získání koruny polské v letech 1588–1594*, Praha 1929; idem, *Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. století*, Praha 1931; idem, *Dějiny východních Slovanů*, Praha 1947; idem, *Čechové a Poláci v 2. pol. XVI. století (1573–1589). Tři kapitoly z dějin česko-polské politické vzájemnosti*, Praha 1948; *Češi a Poláci v minulosti, I.*, Praha 1964.

²⁵ J. Bidlo, *Dějiny Slovanstva*; idem, *Polsko a Rusko*, s. 543.

²⁶ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 162.

²⁷ M. Řezník, *Polsko*, s. 76.

²⁸ *Ibidem*, s. 81.

element uzależniony od polskiego partnera²⁹, w związku z tym sytuacji na Litwie jest poświęcona minimalna uwaga, a unia lubelska rozumiana jest jako ostateczne zakończenie dzieła rozpoczętego przez Jagiellę, w sensie silnego wzajemnego związania obu państw. Jednakże równocześnie przypomina się, że unia lubelska wykazywała elementy kompromisu³⁰. Najnowsza literatura uwypukla, iż unia lubelska podkreśliła heterogeniczną strukturę językową i religijną polskiego społeczeństwa³¹. Nasilająca się polonizacja prowadząca do stopniowego wypierania używanego języka białoruskiego, która osiągnęła szczyt w roku 1697, kiedy to uchwałą sejmu język polski został uznany za urzędowy, była postrzegana jako następstwo atrakcyjności polskiej kultury i ideologii „złotego wieku” swobód szlacheckich. Szlachta litewska dążyła bowiem do dorównania polskiej szlachcie³². W związku z tym nie brak także wzmianek na temat podstawowego faktu, że dzięki powstaniu unii chrzest Litwy przebiegał spokojnie i w miarę udało się eliminować zagrożenie ze strony zakonu krzyżackiego na zachodzie. Uporządkowanie stosunków między Polską i Litwą oraz pomyślne zakończenie wojny inflanckiej służyło następnie jako wytłumaczenie jednoznacznej orientacji polskiej polityki ekspansywnej w kierunku na wschód, która również bywa traktowana jako droga „za błędnym ogniem wschodniej ekspansji”³³. W bardzo podobny sposób postrzegają przedstawiciele czeskiej historiografii również szczytową polsko-litewską próbę opanowania Księstwa Moskiewskiego na początku XVII wieku. Macůrek pisze nawet o antyreformacyjnym imperializmie³⁴, współcześni autorzy mówią o pobudzaniu jezuitów do przenikania na obszary prawosławia³⁵. Aspekt religijnego zabarwienia konfliktu nie jest eksponowany w rozważaniach M. Řezníka, który konflikt postrzega jako przejaw polskiej dążności do nabycia hegemonii w Europie wschodniej oraz jako chwilowe przewyciężenie przewagi Rosji³⁶. Konflikty, do których dochodziło między Rzeczpospolitą a Księstwem Moskiewskim i które doprowadziły do powstania Bohdana Chmielnickiego, czeska historiografia traktuje jako przejaw kulminacji polsko-litewskiej siły

²⁹ V. Macura, P. Štoll, L. Švec, *Dějiny pobaltských zemí*, Praha 1996, s. 76.

³⁰ J. Bidlo, *Polsko a Rusko*, s. 512; J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 133.

³¹ M. Řezník, *Polsko*, s. 81.

³² V. Macura, P. Štoll, L. Švec, *Dějiny pobaltských zemí*, s. 93.

³³ *Dějiny Polska*, red. V. Melichar, s. 144.

³⁴ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 167.

³⁵ *Dějiny Polska*, red. V. Melichar, s. 148.

³⁶ M. Řezník, *Polsko*, s. 94.

mocarstwowej, która następnie ustępuje stopniowemu upadkowi mocnego państwa związkowego, co było spowodowane skomplikowanym rozwojem wewnętrznym.

3. Parlamentaryzm

Fenomen parlamentaryzmu polskiego czeska historiografia interpretuje zarówno na podstawie badań podstawowych dokumentów, z których pomocą szlachta polska uzyskała dominującą pozycję, a także na podstawie opisywania sporów między szlachtą i królami polskimi (wojna kokosza, program ruchu egzekucyjnego, konflikty między Janem Zamoyskim i Zygmuntem III), które pokazują sposób wykorzystywania tych dokumentów, jak również sposób myślenia polskiej szlachty. Nie brak także analiz dotyczących konkretnego korzystania z wielu praw stosowanych podczas wyboru polskich królów oraz konfliktów, do których przy tej okazji w różnych formach dochodziło³⁷. Wynikiem tego jest stwierdzenie, że w ciągu XVI wieku została zformowana jedyna klasa szlachecka z własnymi wyszkolonymi trybunami, których znakiem była równość niezwykle w innych państwach Europy³⁸. Za moment szczytu polskiego parlamentaryzmu jest uważany 1573 rok, który jest traktowany jako punkt zwycięstwa nad królem, którego silniejsza władza była od tego momentu niemożliwa³⁹. Fakt, że tylko szlachta przedstawiała pełnoprawne obywatelstwo, powodował pobudzanie świadomości społecznej, politycznej, prawnej i socjalnej jedności, której pogłos był widoczny również na Litwie. Procesu tego, nazywanego polonizacją, nie można traktować tylko jako narodowościowego, chodzi o proces o wielu aspektach, dotyczący całego litewsko-rosyjskiego społeczeństwa, który został przyspieszony przez Kazimierza IV. Ów, orientując się na Polskę i środkowoeuropejską politykę, przyczynił się do wzmocnienia roli rady wielkiego księcia jako instytucji kopiującej rolę rady królewskiej w Polsce i ograniczającej władzę dziedzicznego wielkiego księcia litewskiego⁴⁰. Według ujęcia Macūrka polska szlachta przez swą ekspansję w kierunku na wschód otwierała drogę do przenikania wyższej kultury i przede

³⁷ J. Pánek, *Vilém z Rožmberka*, s. 185.

³⁸ M. Řezník, *Polsko*, s. 75.

³⁹ J. Macūrka, *Dějiny polského národa*, s. 127.

⁴⁰ V. Macura, P. Štoll, L. Švec, *Dějiny pobaltských zemí*, s. 68.

wszystkim politycznych i socjalnych praw parlamentarnych, do których dostosowywały się wyższe rosyjskie warstwy. Właśnie chęć osiągnięcia podobnej pozycji, jaką cieszyła się polska szlachta, przedstawia dla Macūrka powód do przyjmowania polskich zwyczajów, języka polskiego i również wiary katolickiej w litewskim środowisku⁴¹. Macůrek w ten sposób pokazuje perspektywę rozwoju polsko-litewskiej unii, polegającej na jej stopniowym spajaniu wewnątrz. Szansa królów Polski na to, by ograniczyć wpływ sejmu, spoczywała w wykorzystywaniu aktualnej konstelacji siłowej oraz w wykrystalizowaniu się skrzydła rojalistycznego z szeregów zainteresowanej części szlachty⁴². Często przypominanym faktem jest swoisty konflikt majątkowy między magnaterią a średnią i drobną szlachtą, czego konsekwencje w formie tzw. usług przejawiały się w życiu politycznym, a przede wszystkim na sejmach⁴³. Sakralizacja⁴⁴ praw szlacheckich oraz zależność szlachty od magnatów miała wpływ także na obrady sejmików ziemskich, a następnie na występowanie ich delegatów na walnych sejmach, ponieważ instrukcje przyjęte na sejmikach ziemskich były dla delegatów wiążące⁴⁵. Liberum veto jest postrzegane przez czeską historiografię jako element, który m.in. bronił w transformacji polskiego parlamentaryzmu stanowego i jego przekształceniu w nowoczesny parlament. Za teoretyczny punkt wyjścia tej słynnej zasady jest uważana chęć zabronienia, aby wolne obrady polityczne stały się zabawką zbiorowych nastrojów szlachty. Miała się stać zasadą wolnego szlachcica i jego występowania przeciw samowoli większości. W rzeczywistości jednak stała się narzędziem do przeforsowywania przewagi magnatów. Obok obstawania przy tzw. złotej wolności akcentuje się także inny charakterystyczny rys, czyli nieufność wobec cudzoziemców i niechęć do obcych dworów monarszych, które były uważane za źródło intryg wymierzonych w parlamentaryzm stanowy. Obydwa czynniki stały się nieoddzielną częścią słynnej ideologii „złotej wolności”.

⁴¹ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 181.

⁴² M. Řezník, *Polsko*, s. 90.

⁴³ *Dějiny Polska*, red. V. Melichar, s. 166.

⁴⁴ M. Řezník, *Polsko*, s. 104.

⁴⁵ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 189.

4. Reformacja a humanizm

Problematykę polskiej reformacji i humanizmu widzianych za pośrednictwem czeskiej historiografii XX wieku można zamknąć w dwóch tematach i podejściach. W pierwszym przypadku chodzi o położenie nacisku na humanizm i reformację polską, reprezentowaną przez pisma duchowne i teologiczne, opierające się o niekatolicką szlachtę, i tworzące iloczyn wpływów niemieckich i czeskich. Druga płaszczyzna podkreśla związek z ziemią czeskimi a Polskę postrzega się tu przede wszystkim jako miejsce pierwszej i drugiej emigracji Jednoty braci czeskich⁴⁶. W obu przypadkach można odnotować dążenie, które łączy międzywojenną i powojenną czeską historiografię, do podkreślenia wspólnej czesko-polskiej historii w tych rozmiarach, które łączą wspólną czeską i polską tradycję reformacyjną i poniekąd na margines wytlaczają katolicki sojusz habsbursko-wazowski. Świadomość jego znaczenia dla dyplomacji środkowoeuropejskiej i wspólnego rozwoju obu społeczeństw od nowa wnoszą do czeskiej historiografii dopiero badacze końca XX i początku XXI wieku⁴⁷.

Pierwszą płaszczyznę badania reformacji polskiej reprezentuje przede wszystkim Josef Macůrek, którego koncepcję przynajmniej do pewnego stopnia przejęli także kolejni autorzy (mimo że najnowsze czeskie syntezы histo-

⁴⁶ J. Bidlo, *Dějiny Slovanstva*; idem, *Jednota bratrská v prvním vyhnání*, I-IV, Praha 1900-1932; idem, *Vzájemný poměr české a polské větve Jednoty v době od r. 1587-1609*, „Časopis Matice moravské” 1917-1918, 41-42, s. 108-188; idem, *Jednota bratrská za mezivládí po smrti Štěpána Bathoriho*, „Časopis Matice moravské” 1930, 104, s. 1-15; idem, *Udział Jednoty Brackiej w walce o proces i egzekucję konfederacji warszawskiej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1977, 22, 159-175.

⁴⁷ Oczywiście, daną problematyką zajmują się przede wszystkim polscy i austriaccy historycy: *Polen und Österreich im 16. Jahrhundert*, red. W. Leitsch, s. Trawkowski, Wien 1997; *Rusland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag*, red. Ch. Augustynowicz, Wien 2003. Niemniej jednak na temat stosunków monarchii habsburskiej i Polski w okresie wojny trzydziestoletniej powstało ostatnio kilka czeskich prac, z pracami magisterskimi włącznie: B. Kociánová, *Panství Třeboň a třicetiletá válka*, Brno 2002 (nieopublikowana praca licencjacka); eadem, *Panství Třeboň v období polské zástavy (1638-1645)*, Brno 2003 (nieopublikowana praca magisterska); eadem, *Okolnosti zástavy panství Třeboň polské královské rodině v letech 1637-1645 „...neb Jeho Milost císařská k velikým potřebám velice peněz potřebuje”*, Archivum Treboniense 2006, s. 40-60; M. Řezník, *Mezinárodní postavení polsko-litevského státu Vladislava IV.*, „Historický obzor” 1995, 6, č. 3, s. 351-355. Porównaj też A. Catalano, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.

rii Polski zajmują się tym problemem w mniejszym stopniu niż specjalne syn-tezy historii Jednoty braci czeskich; prawdopodobnie dlatego, że generalnie w ramach historii Polski stosunkom czesko-polskim poświęca się mniej uwa-gi)⁴⁸. Macůrek pojmuje historię reformacji polskiej nie tylko jako historię re-ligii, ale w szerszym znaczeniu – jako historię kultury. Dlatego reformację utożsamia z renesansem i humanizmem. Postrzega ją zarówno jako proces unarodowienia przeważającej dotychczas na terenie Polski kultury łacińskiej i niemieckiej, jak i przemiany języka polskiego z języka wulgarnego na język kulturalny i elitarny. Podkreśla na przykład, że z Królewca – symbolu niemiec-kiego rycerstwa – staje się obok Krakowa jednym z głównych ośrodków pol-skiej pisanej literatury reformacyjnej. Nosicielami przedstawionych trendów są Mikołaj Rej z Nagłowic, Grzegorz z Żarnowca, Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Orzechowski, Marcin Bielski, Łukasz Górnicki czy Jan Kochanow-ski⁴⁹. Jak widać z wymienionych nazwisk, Macůrek pomaga sobie przy obro-nie swojej koncepcji tym, że zalicza tu także spolszczonych obywateli innych narodów (Frycz) lub tylko rzekomych sympatyków reformacji (Orzechow-ski)⁵⁰. Miloš Řezník przy poszukiwaniu związków humanizmu i reformacji w Polsce nie zapomina ponadto w swoich aktualnych publikacjach zwrócić uwagi na włoskie wpływy, które można na krakowskim Wawelu obserwować przede wszystkim za panowania królowej Bony Sforzy, ale które mają także ogólniejszy charakter i wyrażają się praktycznie we wszystkich formach sztuki. Zwraca uwagę na fakt, że rozwój architektury, sztuki, nauki i wykształcenia, podobnie jak w innych krajach, ma także w Polsce międzynarodowy charak-ter i że rozkwit nauki i sztuki można w Rzeczypospolitej obserwować nie tylko w środowisku polskojęzycznym, ale również w innych środowiskach (na przy-kład przeważnie w niemieckojęzycznych a pod względem wyznaniowym lute-rańskich lub kalwińskich miastach). To oczywiście służyło nie tylko ogólne-

⁴⁸ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, przede wszystkim s. 167–179; idem, *Humanizm na ziemiach czeskich i polskich w okresie do Białej Góry*, „Sobótka” 1968, 23, s. 198–219. Porównaj pojmowanie omawianego fenomenu w następujących dwu wielkich syntezach Melichara/Mikulky i Řezníka: *Dějiny Polska*, s. 139–143 (problematyka stosunków religij-nych i obecności Jednoty braci czeskich w Polsce jest tutaj praktycznie pominięta); M. Řez-ník, *Polsko*, s. 85–86 (przeciwnie, w zwięzłej historii Řezníka, która miała ograniczone możliwości co do długości tekstu, problematyka obecności braci czeskich w Wielkopolsce i jej unia z polskimi kalwinistami została przynajmniej wspomniana).

⁴⁹ Por. też K. Krejčí, *Dějiny polské literatury*, Praha 1953; względnie *Slovník polských spi-sovatelů*, red. L. Štěpán, Praha 2000.

⁵⁰ J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, przede wszystkim s. 167–179.

mu rozwojowi wiedzy, lecz także szerzeniu idei tolerancji, która według słów Řezníka podczas XVI wieku przeważała nad początkowym radykalizmem religijnym i była między innymi motywowana dążeniem polskich władców do utrzymania wewnętrznego pokoju w kraju⁵¹.

Drugi punkt widzenia, jak było wspomniane, postrzega Polskę jako miejsce pierwszej i drugiej emigracji Jednoty braci czeskich. Jest to podejście stworzone przez Bidla i w latach pięćdziesiątych XX wieku realizowane przede wszystkim przez Řičana⁵² – podejście, w którym wytworzono obraz Wielkopolski jako miejsca bezpośredniej działalności braci czeskich a Wielkopolski jako miejsca, do którego trafiają ich idee w ograniczonej ale nie mniej znaczącej mierze. Wytworzono obraz, w którym Jednota z jednej strony działa nielegalnie, a z drugiej strony zyskuje istotne poparcie polskich duchownych i kręgów szlacheckich (Ostroróg, Leszczyński) oraz cieszy się doraźną tole-

⁵¹ M. Řezník, *Polsko*, s. 82–86. Řezník odwołuje się w swojej dotychczasowej syntezie (która wyróżnia się koniecznym ograniczeniem spisu literatury tylko do najważniejszych tytułów) w tym kontekście nie tylko do Macúrka, ale również do pewnych znaczących syntetycznych dzieł polskiej historiografii, np. J. Topolski, *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepoległości (1501–1795)*, Poznań 1994; M. Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 r.*, Wrocław 1987; A. Wyczański, *Polska – Rzeczpospolita szlachecka 1464–1764*, Warszawa 1965.

⁵² Wielką zasługą Řičana dla poznania stosunków czeskich i polskich ziem jest to, że śledzi w swoim dziele historię Jednoty braci czeskich praktycznie równoległe w obu regionach i w ten sposób wskazuje na wspólną historię, wzajemne uwarunkowania, paralele i różnice w życiu obu wspólnot, ewentualnie na ciekawe szczegóły z życia obu części Jednoty jako dwóch różnych grup mniejszościowych, które były zagrożone z poniekąd różnych powodów i musiały szukać różnej formy kompromisu z większościowym społeczeństwem. R. Řičan, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957. Historia Jednoty braci czeskich na terenie Polski przejawia się tu w zasadzie we wszystkich rozdziałach, a wspomniany problem dotyczy zwłaszcza rozdziałów: *Jednota bratrská v Polsku* (s. 235–262), *Bratři vedle luterských a katolíků v českých zemích i v Polsku* (s. 289–310), podrozdziału *Bratrská šlechta v Polsku* (s. 322–323), rozdziału *Odchod do vyhnanství – J.A. Komenský* (s. 359–377), podrozdziału *Odkaz a dědicové – Polská Jednota* (s. 397). Skądinąd Řičan w omawianej problematyce stara się nawiązać do całej dotychczasowej literatury i odsyła przede wszystkim do dzieła: K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin–Leipzig 1930; J. Bidlo, *Jednota bratrská v prvním vyhnanství; Andreae Modrevii De Republica emendanda*, red. K. Kumaniecki, Warszawa 1953; A. Sivek, *Poznaňská bohémica, Slovesná věda*, Praha 1952; J. Śliziński, *Śladami braci czeskich w Wielkopolsce, Warmii i na Mazurach*, „Pamiętnik literacki” 1954; idem, *Über den Aufenthalt der Böhmischen Brüder in Lissa*, „Zeitschrift für Slavistik” 1957, 2; O. Bartel, *Jan Łaski*, Warszawa 1955; J. Tichý, *Jednota bratrská v Polsku v posledním desetiletí před Bílou horou a polská společnost 1609–1619*, [w:] *Česko-polský sborník vědeckých prací*, I., red. M. Kudělka, Praha 1955; J. Szeruga, *Geneza i charakter Biblii Gdańskiej*, „Głos Ewangelicki” 1932.

rancją ze strony władców polskich (Zygmunt III)⁵³. Na społeczeństwo polskie wpływa teoretycznie oraz przez swą praktyczną działalność, ale pozwala także wpływać na siebie (B. Jerzy Izrael, Jan Łaski). Do pierwotnego ujęcia Bidla, które w niniejszym wykładzie śledzi przede wszystkim słowiańską wzajemność Czechów i Polaków na bazie reformacji i humanizmu, w ujęciu Říčana dodane jest ponadto ówczesne (do pewnego stopnia będące najprawdopodobniej pod wpływem ówczesnych teorii marksistowskich) pojęcie „postępu”⁵⁴. Temat obu emigracji Jednoty braci czeskich w Polsce (nazywany zwykle w czeskim środowisku komeńologią), skoncentrowany w najwyższym punkcie na działalności Komeńskiego w Lesznie, podejmuje ponownie na podstawie historii myśli, historii idei i historii kultury (niemniej jednak już w postaci nowoczesnej metodologicznej syntezy) przede wszystkim Marta Bečková, której monografia i artykuły na ten temat można uważać za wzorcowy opis i interpretację omawianej problematyki⁵⁵. Elementem charakterystycznym badania historii Jednoty braci czeskich na terenie Polski w ujęciu Marty Bečkovéj jest także fakt, że wprawdzie również i ona wyszła od standardowych dzieł Jaroslava Bidla, Josefa Macůrka i Rudolfa Říčana, niemniej jednak sama zrealizowała cały szereg szczegółowych studiów na ten temat, które zwracały uwagę na wybrane wiodące osobowości polskiej Jednoty, pochodzące genetycznie zarówno ze środowiska czeskiego, jak i polskiego, a także istotnych socjalnych stosunków między Jednotą a polskim społeczeństwem⁵⁶.

⁵³ Por. też J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 140–152, 168–179. Znacznie mniej uwagi poświęcają danej problematyce Václav Melichar czy Jaromír Mikulka: *Dějiny Polska*, s. 139–143.

⁵⁴ Metodologiczne ujęcie całej problematyki u Rudolfa Říčana nie jest oczywiście wyłącznie jednostronne. Wychodzi z międzywojennego prądu ewangelickiego w czeskiej historiografii, który metodologicznie i tematycznie (w pewnej identyfikacji historii czeskiej z historią idei, ewentualnie historią Jednoty braci czeskich) oraz w metodologicznym pozytywnie względnie historyzmie nawiązywał jeszcze do szkoły Golla, w pewnym deklarycyjnym podejściu, akceptującym na przykład ideę uświęcenia husytyzmu i nawiązujących do niego prądów lub ideę postępu w historii, który jednakże przejmując ówczesne marksistowskie patrzyenie na historię społeczeństwa. R. Říčan, *Dějiny Jednoty bratrské*.

⁵⁵ M. Bečková, *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1983, przede wszystkim rozdział *První bratrská emigrace do Polska a Prus v polovině 16. století*, s. 23–40.

⁵⁶ Eadem, *Tiskárna Jednoty bratrské v Lešně*, „*Slavia Occidentalis*” 1964, 24, s. 60–81; eadem, *Związki czesko-polskie w dobie reformacji w pracach historyków czeskich – Jaroslava Golla i Jaroslava Bidla*, „*Kwartalnik historii Nauki i Techniki*” 1978, 23, s. 273–290; eadem, *Společenskopolitický reformátor Andrzej Frycz Modrzewski*, „*Studia Comeniana et Historica*” 1974, 4, No. 23, s. 73–85; eadem, *Jiří Izrael a Jan Blahoslav*, [w:] *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského 1571–1971*, Uherský Brod 1975, s. 64–72; eadem, *Vliv působení Jednoty*

5. Gospodarka, majątek ziemski, poddani

Problem stosunków między panem a poddanymi, względnie stosunków gospodarczych na dobrach szlacheckich (czy też ogólnie w państwie polskim) jakby nie należał do interesującej nas problematyki „wielkiej” historii (zwykle historii politycznej i historii idei). W przypadku śledzenia polskiej historii przez czeską historiografię jest on jednak obecny, przynajmniej w niektórych przypadkach, z kilku ważnych powodów. Pierwsza przyczyna jest związana z pojmowaniem polskiego rozwarstwienia stanowego jako pewnej europejskiej anomalii, albowiem siła i „bezsilność” polskiej szlachty oraz jej decydująca rola w systemie stanowym i parlamentarnym miała się opierać o rozdrobnienie posiadłości ziemskich (na zachodzie u drobnej polskiej szlachty), albo odwrotnie o ich ekstensywną rozległość i siłę (na wschodzie w przypadku magnaterii)⁵⁷. Z obiema wersjami jest następnie w interpretacji związa-

bratrské v Polsku na formování jejich společensko-politických názorů ve vztahu ke Komenskému, „*Studia Comeniana et Historica*” 1977, 7, No. 16, s. 29–39; eadem, *Pramen k osudům české pobělohorské emigrace v Polsku*, „*Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university*”, řada literárněvědná (D 37), 1985, roč. 34, s. 77–83; eadem, *Význam Slezska pro bratrskou pobělohorskou emigraci*, [w:] *Náboženský život a církevní poměry v zemích Koruny české ve 14–17. století*, red. L. Bobková, J. Konvičná, Praha 2009; eadem, *Jerzy Izrael, pierwszy biskup braci czeskich w Wielkopolsce*, [w:] *Polacy w Czechach – Czesi w Polsce X–XVIII wiek*, red. H. Gmiterek, W. Iwańczak, Lublin 2004, s. 103–111. Powiązanie Marty Bečkovéj z oddziałem komeniologii Instytutu Filozoficznego Akademii Nauk Republiki Czeskiej wskazuje, że właśnie z tego środowiska dziś się wywodzą jej następcy. Por. publikację: *Mezi Baltem a Uhrami – Komenský, Jednota bratrská, svět středoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové*, red. L. Řezníková, V. Urbánek, Praha 2008. Podsumowanie dotychczasowej pracy badawczej, m.in. na polu historii polskiej, dokonał ostatnio V. Urbánek, *Marta Bečková – komenioložka a badatelka o dějinách česko-polských kulturních styků*, [w:] *Mezi Baltem a Uhrami*, s. 15–32. Do poznania problematyki działalności Braci Czeskich w Polsce i usunięciu stereotypów i kontrowersji w tym zakresie przyczynił się w ostatnich dziesięcioleciach zwłaszcza Henryk Gmiterek. Por. np. H. Gmiterek, *Bracia czescy a kalwini w Rzeczypospolitej. Połowa XVI – połowa XVII wieku. Studium porównawcze*, Lublin 1987; idem, *Irénismus česko-bratrské církve v Polsku v XVI.–XVII. století*, „*Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Faculta Philosophica, Historica*” 1996, 27, s. 13–21; idem, *Jan Łaski a problem unii kalwinistów malopolskich z braćmi czeskimi w XVI wieku*, [w:] *Jan Łaski 1499–1560*, Warszawa 2001, s. 27–38; idem, *Duchowni Jednoty braci czeskich w zborach kalwińskich Małopolski i Litwy w pierwszej połowie XVII wieku*, „*Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Faculta Philosophica, Historica*” 2003, 31, s. 157–164.

⁵⁷ Ostatnio fakt ten zauważył Miloš Řezník, który w swojej interpretacji na temat historii Polski konstruuje właściwą myśl o powiązaniu między gospodarczymi i poddańczymi stotunkami na dobrach szlacheckich oraz postacią stanów polskich we wczesnym okre-

ny agrarny, gospodarczy system i stosunek do poddanych (na zachodzie zgodnie z powszechnie przyjętą interpretacją drobni szlachcice odróżniali się od swoich poddanych często nie majątkiem, lecz tylko „szablą i predykatem”, na wschodzie miało chodzić o zdecydowane podporządkowanie poddanych – włącznie z problemem Kozaków – co dawało magnatom siłę równającą się faktycznie z mocą królewską)⁵⁸. Ponadto w drugiej połowie XX wieku marksistowska ideologia podkreślała ekonomiczno-socjalne stosunki w społeczeństwie, także na przykład w historii Melichara/Mikulky system gospodarczy dóbr szlacheckich (podstawa ekonomiczna) jest nawet postrzegany jako wyjściowy element interpretacji polskiego okresu wczesnej nowożytności⁵⁹. Ważne ujęcie stanowi nieco starsza praca Františka Matějka z roku 1959, wychodząca metodologicznie raczej ze starszych dzieł Josefa Pekařa i Františka Hrubého niż z marksizmu⁶⁰, w której znajduje się studium o polskim latyfun-

nie nowożytnym. Cała sytuacja zaczynała się według niego od potwierdzenia nietykalności majątku szlacheckiego, którą w roku 1422 musiał podpisać Jagiełło, ale także od różnicy względem zwykłych stosunków w Europie, albowiem w Polsce szlachectwo się właściwie nie opierało o majątek gruntowy, ale jedynie o tradycję rodzinną udokumentowaną predykatem. M. Řezník, *Polsko*, głównie s. 61–62.

⁵⁸ Niedługo przed wydaniem książki Františka Matějka o dobrach ziemskich wyszła w Polsce praca Antoniego Mączaka o majątkach szlacheckich zwanych folwarkami jako jednych z podstawowych jednostek gospodarczych w pewnej części Rzeczypospolitej. Aczkolwiek Mączak napisał później na temat polskiej gospodarki kolejne prace, było ważne, że Matějek do swej podstawowej monografii wniósł taki typ analitycznego badania polskiego. Fenomen folwarków zauważył o kilkadziesiąt lat później Miloš Řezník, a w swojej systematycznej pracy wskazał na procesy gospodarcze i socjalne związane w pierwszym rzędzie z produkcją zbożową i z handlem tym towarem, które miały wielki wpływ na powstawanie socjalnych a zarazem i politycznych uwarunkowań w kraju, prowadzących m.in. do zróżnicowania między zachodem i wschodem Rzeczypospolitej. F. Matějek, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přílehlému území Slezska a Polska. Studie o proměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a první polovině 16. století*, Praha 1959; A. Mączak, *Folwark pańszczyźniany i wieś w Prusach Królewskich w XVI/XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1956, 2, s. 373–378; M. Řezník, *Polsko*, s. 71–73.

⁵⁹ *Dějiny Polska*, s. 122–126. Rozdział *Polskie społeczeństwo na drodze do monarchii wielonarodowej* w syntezie tej rozpoczyna się podrozdziałem *Powstanie robotniczego latyfundiów i początki produkcji zbożowej na eksport*. Autor opisuje tu różnice między małymi majątkami polskiej szlachty na zachodzie Rzeczypospolitej, często składającej się z jednej wioski, a rozległymi majątkami magnackimi na wschodzie. W obu przypadkach jednak funkcjonowanie polskiego systemu agrarnego wiodło do dramatycznego zniewolenia poddanych.

⁶⁰ Aczkolwiek Matějek opowiadał się w przedmowie do swojej monografii, z powodów danych stosunkami w Czechosłowacji lat 50. XX wieku, za marksizmem, to naprawdę jego

dium feudalnym (w przylegających obszarach) dołączone jako materiał porównawczy do analizy stasunków na Morawach (w odróżnieniu od Moraw w Polsce charakterystyczne było według Matějka rzadsze osadnictwo, znaczne migracje mieszkańców, rozdrabnianie posesji wiejskich, większa skala odbierania wiejskiej ziemi przez szlachtę, tworzenie bezrolnych)⁶¹. Wreszcie wprowadzenie polskiego środowiska do studiów historii gospodarczej, historii majątków feudalnych i historii poddanych na ziemiach czeskich wczesnego okresu nowożytnego nie oznaczało dla Matějka wyłącznie jego osobistego wyjścia z nędzy jego „politycznego wygnania” na gruncie Instytutu Słowiańskiego Czechosłowackiej Akademii Nauk. František Matějka uzyskał poprzez studia stosunków na Śląsku i w Polsce ważny materiał porównawczy, dzięki któremu jego badania mogły obejmować znacznie szerszy horyzont geograficzny niż gdyby pozostał ograniczony wyłącznie do Moraw, jak świadczy o tym jego autorskie porównanie dzieła polskiego renesansowego autora pism o gospodarce Anzelma Gostomskiego (1508–1588) z analogicznymi dziełami i instrukcjami gospodarczymi, powstającymi w omawianych czasach na czeskich ziemiach⁶². W ten sposób Matějka otworzył pewną drogę czeskiej nauce o historii Polski, która jednak (ze względu na zmianę paradygmatu historycznego) nie była później – z wyjątkiem pracy Milana Šmerdy – wyraźniej rozwijana ani pod względem tematycznym, ani w sposobie podejścia⁶³.

praca wychodzi z przedwojennej i międzywojennej tradycji historii gospodarczo-społecznej, którą w czeskiej historiografii reprezentowali przede wszystkim Josef Pekař i František Hrubý. J. Pekař, *Kniha o Kostí, I–II*, wyd. 2, Praha 1935; F. Hrubý, *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI.*, „Český časopis historický” 1924, 30, s. 205–236, 433–469.

⁶¹ F. Matějka, *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě*, s. 311–428.

⁶² Idem, *Gostomski a soudobé hospodářské instrukce v českých zemích. (studie z dějin našeho a polského velkostatku v 2. polovině 16. století.)*, „Slovanské historické studie” 1955, 1, s. 7–79. Nowe wydanie pracy Gostomskiego: A. Gostomski, *Gospodarswo*, red. s. Ingot, Wrocław 1951.

⁶³ M. Šmerda, *Postavení poddaných ve střední Evropě v období pozdního feudalismu se zřetelem k jejich právním vztahům k půdě, zvláště ve Slezsku*, „Slovanské historické studie” 1961, 4, s. 263–322. W studium tym i w późniejszych pracach Milan Šmerda zajmuje się w tym kontekście przede wszystkim problematyką cieszyńską, względnie Górnego Śląska.

6. Wojna trzydziestoletnia

Złożoną problematykę pojmowania czeskiej i polskiej historii w okresie wojny trzydziestoletniej uosabia w czeskiej historiografii przede wszystkim Josef Macůrek, który dotychczas najkonsekwentniej poświęcał się związkowi Czechów i Polaków w drugiej połowie XVI i w pierwszej połowie XVII wieku⁶⁴. Do badań Macůrka (choć z innym podejściem metodologicznym i rzeczowym) nawiązuje również dziś – na przykład w brneńskiej szkole – kilku historyków najmłodszej generacji⁶⁵. Problem badania wojny trzydziestoletniej spoczywa w skomplikowanym wyodrębnianiu „czeskości” (utożsamianej z reguły z antyhabsburską opozycją stanową), która stwarza dychotomię czesko-polskich i habsbursko-polskich stosunków⁶⁶. Czeska narodowa historiografia zwykle deklarowała się jako niekatolicka opozycja stanów, a ówczesna Polska stanowiła w jej oczach sojusznika Habsburgów, co było przedstawione przez Macůrka jako początek „drogi do upadku narodu i państwa”⁶⁷. Oczywiście

⁶⁴ J. Macůrek, *Úvahy o mé vědecké činnosti a vědeckých pracích*. Prameny dějin moravských, sv. 7, Brno 1998; idem, *České povstání r. 1618–1620 a Polsko*, Brno 1937; idem, *O polsko-czeską vzajemnosť w dobie českého powstania w latach 1618–1620*, „Sobotka” 1947, 2, s. 152–199; idem, *Čechové a Poláci v druhé polovině XVI. století; Češi a Poláci v minulosti*, I., s. 144–150.

⁶⁵ S. Dyková, *Lisowczycy w latach 1619–1620*, Brno 2002 (nieopublikowana praca licencjacka); eadem, *Lisovčiči v letech 1619–1624 a jejich obraz prostřednictvím dobové korespondence a kronik*, Brno 2004 (nieopublikowana praca magisterska); B. Kociánová, *Panství Třeboň v období polské zástavy (1638–1645)*. Jeszcze rzadziej pojawiają się szczegółowe prace, które postrzegają rolę Polski w okresie wojny trzydziestoletniej w innych aspektach niż jako część stosunków czesko-polskich. L. Svoboda, *Diplomatické vztahy mezi Habsbursky a Ruskem v letech 1654–1656*, Brno 2006 (nieopublikowana praca doktorska); idem, *Vztahy Bohdana Chmelnického a Moskvy v letech 1648–1649*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity” 2002, C 48, s. 119–143; idem, *Císař Ferdinand III., Bohdan Chmelnický a podunajská knížectví. Neznámá kapitola v dějinách habsbursko-ukrajinských vztahů v padesátých letech 17. století*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity” 2006, C 53.

⁶⁶ Problem charakterystyki „czeskości” i czeskiego, względnie morawskiego, narodu we wczesnym okresie nowożytnym był w nowocześniejszej czeskiej historiografii przedmiotem ciekawych dyskusji. J. Válka, *Česká společnost v 15.–18. století*, I., *Předbělohorská doba*, Praha 1972, II., *Bělohorská doba, Kultura manýrismu*, Praha 1983; idem, „*Státní a zemské*” w *českých dějinách*, „Časopis Matice moravské” 1990, 109, s. 320–336; T. Knoz, *Natus Moravus, lingue Bohemus*, s. 53–72.

⁶⁷ Josef Macůrek (podobnie jak i František Hejl) wreszcie – prawdopodobnie ze względu na ówczesne okoliczności – interpretowali również stosunki czesko-ukraińskie w XVII wieku z pozycji „ponownego wrócenia” Ukrainy do Rosji. J. Macůrek, *Ohlas a význam opětovného*

Macůrek nie zapomniał podkreślić, że w monarchii polsko-litewskiej nie został jeszcze całkowicie rozwiązany problem ani narodowych, ani wyznaniowych stosunków społecznych. Jednak mimo to podkreśla się w czeskiej historiografii dynastyczny sojusz Habsburgów i Wazów, realizowany na poziomie politycznym również przez przedstawicieli czeskiej i morawskiej (katolickiej) szlachty (Pavel Balcárek, Blanka Kociánová)⁶⁸. Na poziomie wojskowym sojusz ten miał się przejawiać przede wszystkim poprzez polską pomoc Habsburgom, uosabianą przez lisowczyków, o których powszechnie mówi się również w ówczesnych źródłach jako o Polakach (Sylvie Dyková)⁶⁹. Przy tym pomoc ta, która na początku była dla reprezentantów habsburskiej polityki i kontrreformacji w Czechach i na Morawach bardzo witana, dość szybko zmieniła się w uciążliwą; podobnie ambiwalentnie była przyjmowana również pomoc rekatolizacyjna i kontrreformacyjna udzielana za pośrednictwem przyjmowania

sjednocení Ukrajiny s Ruskem z roku 1654 v dějinách slovanských a evropských, [w:] *Věčná družba*, Praha 1955, s. 75–114; F. Hejl, *Politika Vatikánu, Habsburků a polského magnáctva v letech ukrajinského národně osvobozenického boje (1648–1657)*, [w:] *ibidem*, s. 115–151. Z drugiej strony w powyższym kontekście artykuły Macůrka i Hejla można uważać za istotny przejaw usiłowania postrzegania historii Polski również w innych niż czesko-polski kontekstach, do których już z innym ideowym i metodologicznym podejściem nawiązał po latach np. Libor Svoboda.

⁶⁸ P. Balcárek, *František Magnis a Morava na sklonku třicetileté války*, „*Studia Muzea Kroměřížska*” 1989, 89, s. 4–28 (tu znajduje się też analiza źródeł i literatury o osobie Františka Magnisa, który był w jednej osobie reprezentantem stanów morawskich, dworzaninem cesarza Ferdynanda III i polskiego króla Władysława IV). P. Balcárek, *František Magnis, hrabě ze Strážnice, aneb „terra felix” a třicetiletá válka*, „*Vlastivědný věstník moravský*” 1999, 51, s. 33–39; T. Knoz, B. Chocholáč, *Století válek*, [w:] *Strážnice. Kapitoly z dějin města*, red. J. Pajer, Strážnice 2002, s. 191–210. Por. też J. Leszczyński, *Franciszek Magni w służbie Władysława IV*, „*Sobótka*” 1968, 23, s. 25–38.

⁶⁹ „Léta 1620, den sv. Doroty, přes Moravu Poláši jeli mimo Holešov, v Bystřici leželi a velmi velké škody tu jsou zdělali, zámky, tvrze a mnohé vybrali a vyloupali, v městech a městečkách veliké škody zdělali. Téhož léta, neděle po devítniku, s poručením pána Břevlavských (Ladislav Velen ze Žerotína), toho času hejtmana v zemi Moravě, ze všeho markrabství moravského měli jíti dům od domu, jedna polovice šli do Olomouce a druhá polovice k Brnu. A jak počali jíti v auterý a šli až do neděle po devítniku, ano, i ten týden před nedělí masopustní. [...] Téhož léta opět vpád do Moravy udělali Poláci a jeli tudy k Troubkám, mimo Hulín k T(l)umačovu, a opět veliké škody jsou zdělali, ano i koní velmi mnoho pobrali. [...] V neděli před Novým Létem přijeli jsou do Moravy Poláši [...]” *Holešovská kronika*, red. V. Fialová, Holešov 1940, s. 36–42, 75–87. Por. *Knihla o bolesti a smutku*, red. J. Polišínský, Praha 1948, s. 68. Dalej por. S. Dyková, *Lisovčici v letech 1619–1624 a jejich obraz*, s. 39; J. Šámalová, *Kozáci a české země v raném novověku*, [w:] *Česká a polská historická tradice*, s. 88–105.

polskich księży w kraju (Jitka Kendíková)⁷⁰. Natomiast zupełnie inną rolę odgrywa Polska w losach stanowej szlachty emigracyjnej, gdy na przykład także głowa morawskich niekatolików – Ladislav Velen ze Žerotína – zginął w jednej z bitew wojny trzydziestoletniej na terenie Polski (František Hrubý)⁷¹.

W obrębie omawianej problematyki znajduje się również pozycja Szwecji jako mocarstwa wywierającego wpływ na końcu wojny zarówno na pozycję Polski, jak też ziem czeskich. Szwedzcy żołnierze podczas przyjazdu do granicy dominium strażnickiego na Morawach wschodnich natrafili na graniczne symbole królestwa polskiego. Byli przeciwnikami królestwa polskiego i monarchii habsburskiej, ale reagowali jako poddani tytularnego króla polskiego⁷². Z drugiej strony mieszkańcy Czech i Moraw, którzy na początku wojny stanęli w większości przeciwko Habsburgom, w czasie jej trwania przeszli na drugą stronę. W paralelnej interpretacji historycznej obrona Brna w roku 1645 czy obrona Pragi z roku 1648 odgrywa konkurencyjną rolę zasadniczego punktu obrony Europy Środkowej dla polskiej interpretacji obrony Częstochowy. Nie chodzi jednak tylko o konkurencyjne, równoległe wykłady, trzeba również wziąć pod uwagę inne powiązania. W stosunku do powstania i aspektu religijnego wojny trzydziestoletniej przeważający prąd czeskiej historiografii prowadził do postrzegania (negatywnej) roli Polski jako sprzymierzeńca Habsburgów w walce przeciwko stanom czeskim, a także szerokiej koalicji antyhabsburskiej. Z drugiej jednak strony w nawiązaniu do bitwy o Brno (i jej przyrównania do obrony Częstochowy) już jednoznacznie przeważa interpretacja „obrony”, kiedy Szwedzi odgrywają względem Brna analogiczną rolę „wroga”, podobnie jak dla obrońców Częstochowy⁷³.

⁷⁰ J. Kendíková, *Bratrská výpomoc aneb působení polských a českých kněží v Čechách v 16. a 17. století*, [w:] *Česká a polská historická tradice*, s. 77–87.

⁷¹ F. Hrubý, *Ladislav Velen ze Žerotína*, Praha 1930, s. 270–271; M. Sobotková, *Dva narativní texty polské proveniencie o švédské okupaci Olomouce v letech 1642–1650*, „Česká literatura” 2001, 49, s. 595–610.

⁷² P. Balcárek, *František Magnis a Morava na sklonku třicetileté války*, s. 4–28; idem, *František Magnis, hrabě ze Strážnice*, s. 33–39; T. Knoz, B. Chochołáč, *Století válek*, s. 191–210.

⁷³ W podstawowej interpretacji bitwy o Brno, za jaką można uważać odpowiedni fragment w pracy Jaroslava Dřímala, brneńczykom chodziło przede wszystkim o majątki, niemniej jednak niejako na drugim planie wypracowali „patriotyczną nutę, aby zasłużyli na wdzięczność Wiednia”. *Dějiny města Brna*, red. J. Dřímál, Brno 1969, s. 155–157. Należy powiedzieć, że (samo) pochwalne teorie powstawały już wkrótce po obronie Brna w dość wielkiej liczbie. *Morava a Brno na sklonku třicetileté války*, red. J. Skutil, Praha – Brno 1995; P. Englund, *Nepokojná léta. Historie třicetileté války*, Praha 2000, przede wszyst-

Jak więc widać ówczesny obraz Polaków i Polski nie był wolny od komplikacji i kontrowersji, danych nie tyle historycznymi powiązaniem w samej Polsce, jak raczej skutkami polskiej (czy kwazi-polskiej) polityki na ziemiach czeskich. Tym bardziej skomplikowany staje się potem obraz historiograficzny, który w przeszłości bardzo często odzwierciedlał polityczne i ideowe postawy konkretnych autorów, którzy często oceniali daną problematykę na podstawie wybranych zjawisk, oddziałujących jedynie w ograniczonym konkretnym kontekście.

7. Komeński

Pewną syntezę historiograficznego zainteresowania historią polskiej gałęzi Jednoty braci czeskich i historią wojny trzydziestoletniej stanowi badanie Jana Amosa Komeńskiego na polskim gruncie⁷⁴. Ważnym faktem przy tym jest, że problematyką tą zajmują się nie tylko czescy historycy (Rudolf Říčan, Marta Bečková, Jan Skutil)⁷⁵, ale także polscy (Henryk Gmitem-

kim s. 400–402 (oblężenia Brna); idem, *Nepřemožitelný. Historie první severní války*, Praha 2003, s. 389–393 (oblężenia Brna). Problemem zajęcia terytorium Moraw przez szwedzkie wojska i spustoszeniem ziemi podczas wojny trzydziestoletniej zajmował się przede wszystkim František Matějek. Również w jego dziełach jest wyraźnie zaznaczający się ówczesny (a także historiograficzny) stotunek do szwedzkich wojsk. F. Matějek, *Morava za třicetileté války*, Praha 1992, s. 243–388; idem, *Škody způsobené na Moravě řáděním vojáků za třicetileté války*, „Časopis Matice moravské” 1994, 113, s. 83–94; idem, *Švédové na Moravě za třicetileté války*, „Časopis Moravského muzea”, *Vědy společenské* 1988, 73, s. 127–161, „Časopis Moravského muzea” 1990, 75, s. 141–172.

⁷⁴ M. Bečková, *Jan Amos Komenský a Polsko*.

⁷⁵ Dzieło Marty Bečkovéj o działalności Komeńskiego i Jednoty braci czeskich w Polsce jest bardzo szerokie. M. Bečková, *Nalezený polský překlad Komenského spisu „O sirobě” z r. 1635*, *Zprávy Muzea J. A. Komenského v Uherském Brodě* za 1. pololetí 1967, s. 15–26; eadem, *Der „Apologeticus contra Panegyricum Carolo Gustavo”*, „Acta Comeniana” 1970, 26, s. 201–204; eadem, *Nová literatura k filologickým a literárním problémům díla J. A. Komenského*, „Slavia” 1970, 39, s. 628–649; eadem, *Komenský a polská literatura*, „Pamiętnik Słowiański” 1971, 21, s. 159–176; eadem, *Die polnischen Arianer und Descartes (im Vergleich zur Beziehung zwischen Komenský und Descartes)*, „Studia Comeniana et Historica” 1971, 1, č. 1, s. 1–15; eadem, *A propos des sources polonaises des ouvrages de Komenský*, „Acta Comeniana” 1972, 3, s. 347–355; eadem, *Vliv působení Jednoty bratrské v Polsku na formování jejich společensko-politických názorů ve vztahu ke Komenskému*, „Studia Comeniana et Historica” 1977, 7, č. 16, s. 29–39; eadem, *Leszczyńskie impulsy działalności i twórczości Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] *Polsko-czeskie sympozjum komeniologów – Leszno 27–28 maja 1978*,

rek)⁷⁶. Kolejnym typowym zjawiskiem mającym znaczenie dla studiów nad postacią Komeńskiego w Polsce jest interdyscyplinarność, która w czeskim środowisku badawczym zwykle mieści się pod pojęciem „komeniologia”, a która obok historii i historii literatury obejmuje także podejścia z zakresu historii nauki, filozofii i teologii. Jeszcze jedną istotną cechą jest to, że badania o Komeńskim, podobnie jak badania o pierwszej emigracji Jednoty, podlegały w przeszłości pewnym ideologicznym stereotypom, ulegały w pewnym stopniu, większym niż w przypadku innych tematów, wpływom nienaukowych czynników i dlatego dochodziło do powstania pewnych kontrowersji w podejściu do tego tematu między jego postrzeganiem w Polsce i na ziemiach czeskich. Należy równocześnie stwierdzić, że obecnie te kontrowersje i zaabsorbowanie w kręgu badań naukowych należą już do przeszłości.

Badania na temat Jana Amosa Komeńskiego stanowią nie tylko jeden z bardzo częstych problemów czeskiej i polskiej historiografii, dotyczącej wczesnego okresu nowożytnego, ale są także pewnym specyfikum czeskiej nauki jako całości. Jak było powiedziane, badania o Komeńskim w swojej merytorycznej istocie z jednej strony nawiązują do badań reformacji i kontrreformacji, z drugiej strony do badań wojny trzydziestoletniej i późniejszych wydarzeń wojennych. W odniesieniu do historii stosunków czesko-polskich wychodzi

Leszno 1979, s. 55–64; eadem, *Przyczynki do działalności J. A. Komeńskiego w Polsce w świetle nowych badań*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, 22, s. 3–20; eadem, *Idea míru v Polsku v 16. a 17.století a Komenský*, „Studia Comeniana et Historica” 1981, II, s. 73; eadem, *Erasmus Rotterdamský a Komenský v polském prostředí*, „Studia Comeniana et Historica” 1988, 18, č. 35, s. 169–179; eadem, *Die Bedeutung von Komenskýs Wirken am Gymnasium von Leszno in Polen für sein Werk*, [w:] *Jan Amos Comenius und die Entwicklung des Bildungswesens in Mitteleuropa seit dem 17. Jahrhundert. Beiträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz an der Bremer Universität vom 11.–13. 11. 1991*, Prag 1993, s. 23–35; eadem, *Die Beziehungen des J. A. Komenský zu Polen und zur polnischen Kultur*, [w:] *Johannes Amos Comenius (1592–1670). Exponent of European Culture? Colloquium Amsterdam 14.–15. 5. 1992*, Amsterdam 1994, s. 9–15; eadem, *Tematyka polska w Clamores Eliae Komenskiego*, [w:] *Kultura staropolska – kultura europejska*, s. 105–111; eadem, *Die Korrespondenz der Senioren der Brüderunität im Staatsarchiv von Poznań*, „Acta Comeniana” 1997, 12, s. 37–46; eadem, *Jednota bratrská v polském exilu*, [w:] *Unitas fratrum 1457–2007 (Jednota bratrská jako kulturní a duchovní fenomén)*, red. M. Wernisch, Studie a texty 15, 2009.

⁷⁶ H. Gmiterek, *Model wychowania i edukacji kandydatów na duchownych w polskim środowisku Jednory braci czeskich*, [w:] *Nauczanie w dawnych wiekach. Edukacja w średniowieczu i u progu ery nowożytnej. Polska na tle Europy*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Kielce 1997, s. 233–244; idem, *Duchowni Jednoty braci czeskich*, s. 157–164.

się z pierwszej emigracji Jednoty braci czeskich⁷⁷, niemniej jednak ukierunkowanie badań prowadzi do emigracji po Białej Górze, ewentualnie do trzech pobytów Komeńskiego w Lesznie, jak problem ten prezentuje w ostatnim półwieczu czeskiej historiografii cytowana powyżej wielokrotnie Marta Bečková czy Jan Skutil (przy czym nie wolno zapomnieć ani o polskich studiach komeniologicznych)⁷⁸.

Przedstawiona kwazi-kontrowersja teoretycznie polega na pytaniu o rolę Jednoty braci czeskich w przeważnie katolickim polskim społeczeństwie, gdzie mecenas Komeńskiego – Leszczyńscy – wraz z upływającym czasem coraz bardziej stanowili niekatolicki wyjątek w środowisku katolickiej arystokracji⁷⁹. Z jednej strony rodzi się pytanie o osobistą wolność wyznaniową, z drugiej strony natomiast o lojalność wobec państwa⁸⁰. Pytania te były aktualne ówczesnie, niemniej jednak zostały również przejęte przez nowoczesną historiografię. W uproszczeniu można powiedzieć, że przede wszystkim starsza czeska komeniologia koncentrowała się w dosyć dużej mierze przede wszystkim na obronie postępowania Komeńskiego w relacjach między Polakami i Szwedami. Na przykład Rudolf Řičan z jednej strony pozytywnie akcentuje wolność stosunków religijnych w Polsce, z drugiej strony zaś przeciwstawia zajmowanie przez Braci czeskich neutralnej pozycji gości w konflikcie szwedzko-polskim, kiedy nawet i Komeński upomniał szwedzkiego króla w swoim Panegiryku, aby zachowywał się sprawiedliwie wobec rządów w Polsce. W okolicznościach, gdy większość obywateli – zgodnie z interpretacją Řičana – pod wpływem bezwzględne zachowania szwedzkich żołnierzy spowo-

⁷⁷ T. Knoz, *Die mährische Emigration nach 1620*, [w:] *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, red. R. Leeb, s. C. Pils, T. Winkelbauer, Wien-München 2007, s. 247–262; idem, *Moravská emigrace po roku 1620*, „Časopis Matice moravské” 2008, 127, s. 397–424.

⁷⁸ J. Skutil, *Emigrantské obce českých bratří v Polsku za J. A. Komenského a jeho nástupců*, „Časopis moravského muzea”, *Vědy společenské* 75, 1991, s. 165–183; idem, *Pozůstalosti bratrských seniorů ze 17. a 18. století v poznańsko-lešeňském archivu českých bratří*, „*Studia Comeniana et Historica*” 1992, 22, č. 48, s. 161–175.

⁷⁹ Josef Macůrek jasno ukazuje jak na przełomie XVI i XVII wieku członkowie polskiej protestanckiej szlachty stopniowo konwertowali na katolicyzm. J. Macůrek, *Dějiny polského národa*, s. 150–152.

⁸⁰ Do tego J. Dworzaczkowa, *Bracia Czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1997; eadem, *Zniszczenie Leszna w roku 1656*, „*Rocznik Leszczyński*” 1981, 5, s. 169; eadem, *Panegyrikus Carolo Gustavo i jeho tlo polityczne*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 1982, 27, s. 93–105. Dworzaczkowa w ciekawy sposób reaguje na nienaukową pracę: J. Giertych, *U źródeł katastrofy dziejowej Polski. Jan Amos Komeński*, Londyn 1964.

dowanego jezuicką propagandą, zjednoczyło się pod względem narodowym i religijnym przeciwko Szwedom, czego elementem była także grabież Leszna i pożar tamtejszego braterskiego zboru z drukarnią, biblioteką i pismami Komeńskiego⁸¹.

Natomiast strona polska w tym do pewnego stopnia teoretycznym konflikcie prezentuje przede wszystkim obronę polskiego ataku na Leszno w roku 1656, względnie krytykę nielojalności Komeńskiego wobec dominującej w Polsce polityki i bezpośrednio poparcie szwedzkiej wyprawy wojennej do Polski i do Europy Środkowej. Mimo że dzisiejszy pogląd polskiej historiografii na wydarzenia związane z pożarem Leszna – między innymi także dzięki bogatemu dziełu Henryka Gmitera – wolny jest od stereotypów, temat lojalności Komeńskiego wobec Polski pojawia się i dziś. Zresztą przed paroma laty zostało to typowo ukazane na łamach czasopisma „Acta Comeniana” przez historyka z trzeciego kraju, który w pewnym sensie potwierdził teorię o współpracy Komeńskiego, ukrytego pod pseudonimem Ulrich Neufeld, ze stroną szwedzką (względnie ze szwedzkim przedstawicielem w Szczecinie Nicodemem Lillieströmem)⁸². W ten sposób osobowość Komeńskiego jak gdyby personifikuje całą złożoność problematyki (środkowo) europejskich sprzeczności politycznych i kulturalnych XVII wieku, transformowanych do analogicznych konfliktów XX wieku (porównaj na przykład postrzeganie roli zelowskich Czechów w XX wieku)⁸³.

⁸¹ Należy wszak stwierdzić, że ani Řičan nie podkreśla, iż atak polski był skierowany szczególnie przeciwko braterskiemu zborowi jako odwet za zachowanie Komeńskiego. R. Řičan, *Dějiny Jednoty bratrské*, s. 383–384.

⁸² G. Kármán, *Comenius and Sweden 1655–1656. New sources from the Riksarkivet (Stockholm)*, „Acta Comeniana” 2004, 18, s. 179–212. Por. M. Blekastad, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksaal des Jan Amos Komenský*, Oslo–Praha 1969, s. 544–549, 554–555. W polskiej naukowej historiografii już dziś stwierdzenia Kármána nie wzbudzają w zasadzie żadnej odezwy, która mogła by być rozważana w związku z dawną narodowo i religijnie nastroszoną dyskusją.

⁸³ E. Štěříková, *Zelów. Česká exulantská obec v Polsku*, wyd. 2, Praha 2010. Autorka publikacji zajmuje się historią Zelowa od jego założenia, przez XIX wiek aż po dosyć istotne problemy, które powstały w ciągu drugiej wojny światowej, a które u obywateli polskich wywoływały poczucie, że zelowscy Czesi nie są wystarczająco solidarni z Polakami – tzn. odczucia podobne do tych, jakie przed kilkoma wiekami wywoływała u polskich obywateli postawa Komeńskiego i jego towarzyszy w Lesznie.

8. Jan III Sobieski

Król Jan III Sobieski i związany z nim temat obrony Europy Środkowej przed Turkami nawiązuje do kilku ogólnych problemów badania kontrowersji w pojmowaniu historii wczesnego okresu nowożytnego w Europie Środkowej. Przede wszystkim wyznacza krąg między bitwą pod Mohaczem a oblężeniem Wiednia (ewentualnie bitwą pod Zentą) i pokazuje, że ekspansja osmańska dla środkowej Europy we wczesnej nowożytności była ważnym, ramującym zjawiskiem. Interpretacja przedstawionych wydarzeń jest jednak poniekąd skomplikowana. Pozornie jednoznaczna „stereotypowa” interpretacja o uratowaniu Europy przez króla polskiego nawiązuje do analogicznej interpretacji o uratowaniu Europy poprzez obronę Częstochowy⁸⁴. Ostatecznie i współcześni polscy historycy w kontekście wyprawy na Wiedeń i pokonania Turków przez Sobieskiego mówią o początku „legendy o Polsce jako przedmurzu chrześcijaństwa, [która jednak] stała się wkrótce już tylko jedną z chlubnych tradycji”⁸⁵.

Czeska i polska historiografia do pewnego stopnia akceptuje wspomnianą wyżej interpretację, niemniej jednak przynosi także równoległe wyjaśnienia. Zdeněk Kalista w tym kontekście wynosi rolę czeskiej szlachty na czele

⁸⁴ O. Laskowski, *Wyprawa wiedeńska*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1933, 5. Zob. też Z. Wójcik, *Jan III Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983; J. Wimmer, *Obchody 300. rocznicy odsieczy wiedeńskiej. Próba podsumowania ich przebiegu oraz dorobku*, „Studia i materiały do historii wojskowości” 1989, 32; idem, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, Warszawa 2008. Podobnie jak w przypadku kandydatury Habsburgów, ewentualnie Wilhelma z Rożemberka, na tron polski, także w przypadku wyprawy na Wiedeń Jana III. Sobieskiego byłoby właściwe historiograficzne porównanie nie tylko polskiej i czeskiej, ale też polskiej i austriackiej historiografii. Np. wciąż normatywne dzieło Ericha Zöllnera co prawda uznaje rolę Sobieskiego, ale zalicza ją między inne elementy mające znaczenie dla obrony Wiednia (papież, szlachta austriacka, Kapliń itd.) E. Zöllner, *Geschichte Österreich*, München 1990, s. 252–257. Por. też T. Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I, Wien 2003, s. 161–169 (jest tam przedstawiona także dalsza literatura przedmiotu). Por. też studium komparacyjne: J. Śliżiński, *Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy*, Warszawa 1979. Jeśli chodzi o obronę Częstochowy, to wg nowoczesnej polskiej historiografii odparcie wojska szwedzkiego miało wielkie znaczenie propagandowe dla dalszego przebiegu wojny, albowiem „niepowodzenie tego oblężenia odbiło się szerokim echem w Rzeczpospolitej. Szlachta, która najczęściej dla własnej wygody odstawiła Jana Kazimierza, teraz dostrzegła popełniony błąd. [...] Jan Kazimierz, pielgrzymując na Jasną Górę w 1661 r., nie bez racji dziękował Królowej Polski za cud”. M. Tyrnowski, J. Kieniewicz, J. Holzer, *Historia Polski*, wyd. 2, Paris 1987, s. 164–167.

⁸⁵ J. Wimmer, *Odsiecz wiedeńska 1683 roku*, s. 118.

z Kaplířem ze Sulevic i Karolem Ferdynandem von Waldstein. Pierwszy symbolizuje wojskowość, drugi – dyplomację. Taka interpretacja jest symboliczna w kilku rozmiarach. Ukazuje bowiem, że nie tylko członkowie dynastii habsburskiej czy król polski (nienegujący ich znaczenia przecież Karol Ferdynand von Waldstein miał właśnie pośredniczyć w misji króla polskiego), ale także członkowie czeskiej szlachty przyczynili się do porażki Osmanów. W przypadku wyboru Kaplirza jest ponadto wytwarzany obraz dokonania rekatolizacji czeskiego społeczeństwa. Dziadek Kaplirza należał do przodowników powstania stanów, którzy przyłączyli się do Osmanów przeciwko Habsburgom, jego potomek po sześćdziesięciu latach zasłużył się w obronie monarchii i dynastii przed Osmanami⁸⁶. Oczywiście że także w interpretacji wydarzeń z roku 1683 trudna jest dla czeskiej historiografii ówczesna i wsteczna państwowa czy narodowa samoidentyfikacja, tym razem na linii zachód-wschód. Podczas gdy dla szlachty z królestwa czeskiego niezastąpionym medium dla konfrontacji z niebezpieczeństwem osmańskim była literatura (Tomáš Rataj)⁸⁷, Morawy zostały skonfrontowane z Turkami bezpośrednio, co je znacznie bardziej zbliża z Polską. Morawy były zresztą konfrontowane również z przejazdem Jana III Sobieskiego z Warszawy do Wiednia, co się jednak znowu nie obeszło bez paralelnych interpretacji. Josef Válka reprezentuje interpretację opierającą się na listach Jana i diariuszach Kątskiego, które kładą nacisk na okazałe i przyjacielskie przyjęcie króla w Brnie (będącym metropolią kraju), gdzie przez starostę ziemskiego Kolowrata został dla niego wydany bankiet⁸⁸. Paralelna

⁸⁶ Z. Kalista, *Čechové, kteří tvořili dějiny světa*, wyd. 2, Praha 1999, s. 127–136, 137–146.

⁸⁷ T. Rataj, *České země ve stínu pŭlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002; J. Hrubeš, J. Polišínský, *Turecká otázka, uherská povstání a veřejné mínění předbělohorských Čech*, „Historický časopis” 1959, 7, s. 74–103.

⁸⁸ Ten w swojej *Historii Moraw* opisuje gorące przyjęcie króla polskiego w Brnie. Jan III Sobieski przy burzliwych owacjach, w towarzystwie miejskiego syndyka Daniela Kříža i innych przedstawicieli miasta zwiedził morawską metropolię a potem zjadł kolację u morawskiego wojewody Františka Karela Libštejnskiego z Kolowrat, co odnotował z pochwałą kuchni. Stół ponoć dorównywał francuskiej gościnie. Wygłosił również pochwalne słowa na temat krajobrazu w okolicy Brna, który nazwał najpiękniejszym, jaki gdziekolwiek dotąd widział, a ziemię za jeszcze bardziej urodzajną niż na Ukrainie. Fakt przenocowania w namiocie u Modřic (blisko Brna, od strony południowej) rzekomo sam polski król wytłumaczył tym, że zawsze nocuje w polu. Josef Válka również zwrócił uwagę na zapis opata klasztoru premonstratów w Zábřevicach (dzisiejsza dzielnica Brna), który określił Jana III Sobieskiego jako „męża wysłanego przez Boga, którego imię było Jan”. J. Válka, *Dějiny Moravy, II., Morava reformace, renesance a baroka*, Brno 1995, s. 121–122. Por. też H. Preisenhammer (- Franz Tvarůžek), *Marsch der polnischen Hilfsarmee unter König Johann III. So-*

interpretacja natomiast podkreśla negatywne wspomnienie lisowczyków, wydarzenia mikulowskie zanotowane przez królewskiego ojca Jakuba⁸⁹ oraz aktualne negatywne doświadczenie związane z zachowaniem żołnierzy królewskich w Opawie i podczas marszu przez Morawy. Milan Šmerda pisze na ten temat, że „[...] armia polska nie różniła się od innych wojsk tych czasów. [...] Mimo to lud raczej wolał ukrywać się przed wojskiem polskim jak przed każdym innym, niż dążyć do kontaktów. Na przykład w Rajhradzie koło Brna, jak wspomina kronikarz klasztorny Bernard Brulig, wieśniacy ukrywali się w klasztorze benedyktynów przez cały czas marszu. [...]”. W takim kontekście jest następnie interpretowany nocleg króla w namiocie przed murami miejskimi jako prewencyjne postępowanie skierowane przeciwko obecności polskiego wojska w mieście⁹⁰. Ostatecznie Brno i Morawy miały w osobie Louisa Raduita de Souches swojego własnego, w pewnym sensie „konkurencyjnego” bohatera wojennego, który okrył się sławą w boju przeciwko Szwedom i Turkom, a od którego śmierci w 1683 roku upłynął zaledwie jeden rok⁹¹.

bieski durch Slesien und Mähren im Jahre 1683, „Zeitschrift für die Geschichte Mährens und Schlesiens” 1901, 5, s. 374–392, tu przede wszystkim s. 390–391. Por. też J. Procházka, *1683. Vienna obsessa*, Brno 2009.

⁸⁹ *Dwie podróże Jakóba Sobieskiego, ojca króla Jana III, odbyte po krajach europejskich w latach 1607–1613 i 1638*, red. E. Raczyński, Poznań 1833, przede wszystkim s. 222.

⁹⁰ Oczywiście, że interpretacja postępowania brneńskich mieszczan bywa różnorodna. Mieszczanie starali się najprawdopodobniej wielką armię polską zatrzymać poza miastem, aby uniknąć ewentualnych konfliktów. Niektórzy historycy sądzą, że dla króla był prawdopodobnie przygotowany nocleg na dworze biskupskim, niemniej jednak polski król wybrał nocleg ze swoim wojskiem. Interpretacja ostrożności brneńskich mieszczan wobec polskiego wojska, od którego mogłoby miastu zagrażać niebezpieczeństwo, w ostatnich dziesięcioleciach znalazła zastosowanie przede wszystkim u Milana Šmerdy (który jednak nie zapomina o pozytywnej stronie przejazdu). Zwrócił uwagę, że należy odróżnić uroczystości związane z przejazdem króla i jego uczczenie po klęsce Turków pod Wiedniem od nie zawsze pozytywnych doświadczeń bezpośredniego kontaktu miejscowych obywateli z żołnierzami polskimi. F. Komárek, „V Brně jsem dnes obědval u jakéhosi Kolowrata...” *Příjezdy polských králů a královen do barokního Brna*, [w:] *Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám*, red. J. Čermáková et al., Brno 2010, s. 152–176, zde s. 169–170; M. Šmerda, *Wyprawa wiedeńska Jana Sobieskiego a kraje české*, Śląski kwartalnik historyczny „Sobótka” 1980, 35, s. 242–251.

⁹¹ P. Broucek, *Biographie des Louis Raduits de Souches*, [w:] *Morava a Brno na sklonku třicetileté války*, s. 65; M. Babka, *Louis Raduit de Souches*, Brno 2004 (niepublikowana praca licencjacka). O obronie Brna przez de Souchesa por. P. Balcárek, *Brno versus Olomouc*, Brno 1993. Ze starszych prac B. Bretholz, *Der Verteidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden 1645*, Brünn 1895; B. Dudík, *Schwed in Böhmen und Mähren 1640–1650*, Wien

Jak jednak obecnie ukazują niektórzy czescy historycy, zagadnienie przejazdu króla polskiego Jana III Sobieskiego przez Morawy w roku 1683 nie należy rozpatrywać jedynie w kontekście kwazi-sporu, dotyczącego ratowania Europy Środkowej przed Turkami albo pozytywnego, albo negatywnego przyjęcia króla w głównym mieście margrabstwa morawskiego. Niezależnie od siebie dowodzą tego Dušan Uhlíř i Filip Komárek, którzy wspomniany problem wprowadzają do nowego kontekstu w inny sposób, a mianowicie poprzez porównanie go z innymi barokowymi wizytami i przejazdami władców polskich przez Morawy. To komparatywne podejście pokazuje, że sporny moment przejazdu z roku 1683 jest właściwie całkiem ogólnym problemem. Praktycznie w przypadku wszystkich podobnych wizyt (a analogicznie byłoby to prawdopodobnie w przypadku wizyt władców innych krajów, którym towarzyszył liczny orszak lub wojsko) można odnotować otwartość i okazały ceremoniał na najwyższym poziomie a równocześnie mniejsze lub większe konflikty powstające na niższym poziomie⁹².

B. Wnioski

Na podstawie omówionych faktów i przykładów dokumentujących zainteresowanie czeskiej historiografii wybranymi tematami polskiej historii wczesnego okresu nowożytnego, względnie na podstawie obecności pewnych kontrowersji i różnic przy podejmowaniu tych tematów przez czeską i polską historiografię, można sformułować pewne wnioski:

- Studium historii Polski było w czeskiej historiografii obecne w ciągu całego XX wieku, ale jedynie w ujęciu Bidla i Macůrka stanowi-

1879, s. 210–268; C. D'Elvert, *Die Schweden vor Brünn*, Brünn 1845; P. Englund, *Nepokojná léta*; P. Němčik, *Švédové před Brnem*, Brno 1995.

⁹² D. Uhlíř, *Návštěvy polských panovníků v Brně*, „Forum Brunense” 1992, s. 65–71; F. Komárek, „V Brně jsem dnes obědval u jakéhosi Kolowrata...”, s. 152–176. Por. też W. Schram, *Aufenthalt der Polenkönigin Eleonora in Brünn*, [w:] *Ein Buch für die Brüner*, Brünn 1901, s. 71–74; idem, *Johann III. Sobieski, König von Polen, in unserer Stadt*, [w:] ibidem, Brünn 1901, s. 74–76; idem, *Johann III. Sobieski in Brünn*, „Notizenblatt der historisch-statistischen Sektion” 1887, 5, s. 39. Analogiczne sytuacje w Ołomuńcu V. Štěpán, *Cesty polské královny Eleonory přes Moravu v letech 1670 a 1675*, „Olomoucký archivní sborník” 2, 2004, s. 120–155; R. Pavličková, „Polská” cesta roku 1670. *Město Olomouc a biskup Karel z Liechtensteinu-Castelcornu jako hostitéké císařského dvora*, „Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica” 2000, 29, s. 97–105.

ło punkt ciężkości koncepcji naukowej. Okoliczność ta zaczyna się w zasadzie w ostatnich latach zmieniać, kiedy powszechnie wzmacniają się kontakty między czeską i polską historiografią, kiedy „polskie tematy” powoli zaczynają się stawać naturalną częścią podejścia czeskich historyków do ogólnej historii wczesnego okresu nowożytnego (Pánek, Bečková) i gdy zaczyna się pojawiać potrzeba rozwiązywania dotąd rzadkich tematów czy wreszcie nowe ich pojmowanie (Řezník)⁹³.

- Współczesne badania historii Polski w czeskiej historiografii wykazują niemniej jednak także dość istotne niedobory, o czym świadczy nieobecność historii Polski w ramach cyklu *Historia państw* wydawnictwa Lidové noviny, aczkolwiek także w tym względzie w ostatnich latach dużo się zmieniło. Przede wszystkim dzięki Milošowi Řezníkowi ukazała się w wydawnictwie Libri szeroko pojęta *Historia Polski w datach* a także *Związła historia Polski*, standardowa *Historia Polski* w edycji wspomnianego Wydawnictwa Lidové noviny jest przygotowywana do publikacji.
- Podobnie jak w innych przypadkach również przy badaniu historii Polski i historii stosunków czesko-polskich koncentrowano się w przeszłości niemal wyłącznie na historii politycznej i związanej z nią historii idei. Jednym z komponowanych w ten sposób tematów jest pozycja Rzeczypospolitej w Europie Wschodniej (stosunek do Niemiec, Szwecji, Rosji, monarchii habsburskiej, rzeszy osmańskiej). Ważnym tematem są uwarunkowania stanowe w Polsce jako specyficzny model europejskiego systemu stanowego, przy czym z metodologicznego punktu widzenia badania te znajdują się między historią polityczną a socjalną. Do wczesnego okresu nowożytnego jako „czasów wyznaniowych” w tradycyjnej szkole Golla odnosi się stwierdzenie, że naturalnym i trwałym tematem jest problem tolerancji religijnej w Polsce, często postrzegany poprzez historię Jednoty braci czeskich i jej działalności w Polsce. Do tego tematu nawiązują zagadnienia polskiego renesansu i humanizmu, które co więcej posuwają się ku politycznej oraz religijno-wyznaniowej tematyce w kierunku historii kultury, a dzięki komeniologii także w kierunku historii na-

⁹³ *Česká a polská historická tradice*, s. 77–87.

uki. Jeśli chodzi o częstość i głębokość badań, problem polskiego systemu ekonomicznego z nielicznymi wyjątkami pozostaje poniekąd na marginesie zainteresowania czeskich historyków⁹⁴.

- Obecnie pojawiają się w badaniach okresu nowożytnego pewne nowe tematy i podejścia, opierające się na przykład na powiązaniu historii politycznej i gospodarczej z historią dyplomacji i instytucji itp., które przekraczają horyzonty zarysowane przez Bidla, Macůrka czy też Řičana.
- Przede wszystkim dzięki ostatnim pracom Miloša Řezníka czeskie badania nad historią Polski we wczesnym okresie nowożytnym dostają się do zupełnie nowych kontekstów i horyzontów; są między innymi wzbogacone całym szeregiem podstawowych studiów na temat historii XVIII wieku, są koncyptowane w czasowo i geograficznie szeroko zakrojonych pracach i stają się częścią nowo pojmowanych syntez, a niektóre z nich, co więcej w dobrym tego słowa znaczeniu, przekraczają horyzont specjalistycznych prac w kierunku publikacji popularnych i ogólnie informacyjnych (historia w datach, zwięzła historia).
- Konceptualizacja historii Polski w wydaniu czeskich historyków w zasadzie odpowiada tematycznej strukturze studiów Jiřego Vykoukala o obrazie historii Polski XVIII wieku w czeskiej historiografii: 1. Właściwa historia Rzeczypospolitej (zrealizowana w większości w syntetycznych pracach i tylko w ograniczonym zakresie za pośrednictwem własnego badania materiałów źródłowych). 2. Historia stosunków czesko-polskich (jako historia dyplomacji i historia polityczna, historia idei i Kościoła, historia kultury a w pewnych przypadkach także historia socjalna i gospodarcza). 3. Historia regionalna (w czeskiej historiografii reprezentowana z reguły za pośrednictwem historii Śląska lub jego części i historii Kłodzka)⁹⁵.
- Czeska historiografia również współcześnie często postrzegana jest poprzez historię stosunków czesko-polskich, chociaż pojęcie to jest

⁹⁴ *Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju*, red. J. Wyrozumski, Kraków 1998.

⁹⁵ J. Vykoukal, *Polské dějiny, česko-polské vztahy 1697-1795 v české historiografii*, [w:] *Česká polonistika a polská bohemistika na přelomu století. Czeska polonistika o polska bohemistika na přelomie stuleci*, red. M. Borák, R. Gładkiewicz, Praga 2009, s. 95-102; J. Mikulka, *Nad česko-polskými styky v období feudalismu*, „Slovanský přehled” 1966, 52, č. 4, s. 226-234.

w różnych fazach czeskiego piśmiennictwa historycznego czy przez różnych czeskich historyków inaczej rozumiane (kandydatura Wilhelma z Rożemberka na tron polski, powiązania czeskiej i polskiej gałęzi Jednoty braci czeskich, dyplomacja między czeski i polskimi stanami, dyplomacja między polskimi władcami a Habsburgami itp.). W pewnych przypadkach chodzi o pojmowanie historii Polski jako jej odbicia na czeskich ziemiach (polscy szlachcice na dworach czeskiej i morawskiej arystokracji renesansowej, rola „Polaka” Stanisława Pawłowskiego przy rekatolizacji Moraw, rola lisowczyków na terenie Czech i Moraw, polski zastaw w Třeboniu, rola polskich księży w rekatolizacji kraju po Białej Górze, wizyty królów polskich na ziemiach czeskich itp.).

- Ciekawym nowo realizowanym tematem jest także badanie nie tylko właściwej historii Polski, ale także jej postrzegania i interpretacji ze strony czeskiej historiografii, szerszej czeskiej publiczności, a także czeskich studentów. Studia historii Polski w takim kontekście stają się studiami ówczesnego obrazu historii Polski w czeskim (względnie morawskim) środowisku⁹⁶ albo nawet studiami obrazu historii Polski w nowoczesnej czeskiej historiografii, studiami obrazu historii Polski za pomocą czeskich podręczników historii czy studiami obrazu historii Polski we współczesnej, szeroko pojętej, czeskiej sferze publicznej i środowisku czeskich studentów⁹⁷.
- Kontrowersje w postrzeganiu historii znajdujące się w tytule niniejszej publikacji na podstawie badanych historiograficznych faktów

⁹⁶ M. Bečková, *Češi a Poláci ve Velkopolsku v době pobělohorského exilu*, [w:] *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny*, s. 195–201; T. Bogacz, *Wzajemny wizerunek Czech i Polski w świetle źródeł geograficznych i kartograficznych do połowy XVII w.*, [w:] *ibidem*, s. 203–225; V. Bůžek, *Dvojitý obraz Polska v politické satíře z poloviny sedmdesátých let 16. století*, [w:] *ibidem*, s. 169–170; J. Pánek, *Český obraz Poláků v předbělohorské době*, [w:] *ibidem*, s. 166–167. Ówczesny obraz Czechów w Polsce przedstawia J. Mikulec, „*Jste hloupí Češi*”. *Polský hanopis na český národ z roku 1700*, „*Dějiny a současnost*” 1999, 21, č. 2, s. 28–31.

⁹⁷ Problematyką współczesnego „obrazu” historii Polski na szerszych czeskich łamach publicznych, ewentualnie wśród młodzieży akademickiej oraz kwestią stereotypów historycznych zajmuje się w ostatnich latach przede wszystkim Blažena Gracová. Por. np. B. Gracová, *Stereotypní vnímání Čechů a Poláků u studující mládeže*, [w:] *Česká a polská historická tradice*, s. 9–24. Następnie np. M. Řezník, *Polsko a polsko-české vztahy v nových učebnicích. Dějiny středověku a raného novověku, dějiny novověku a dějiny moderní doby*, [w:] *Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů*, 1, Ostrava 1999, s. 71–83.

zdają się do wielkiego stopnia kwazi-kontrowersjami, które ze zniknięciem elementu narodowego i etatystycznego przy postrzeganiu historii w zasadzie zniknęły z naukowej historiografii, a pozostają obecne niemal wyłącznie przy postrzeganiu wstecznego spojrzenia na historię własnej dyscypliny naukowej.⁹⁸ Przynajmniej w utajonej postaci mogą jednakże być obecne w ogólniejszym postrzeganiu historii przez szerszą publiczność (zwłaszcza za pośrednictwem publicystyki czy literatury faktu), względnie przy wspomnianym wyżej postrzeganiu historii jako „obrazu historii”.

Tłumaczenie z języka czeskiego

Grażyna Bil-Knozová i Markéta Tardy Páralová

Poland in Early Modern Times vs. Czech Historical Knowledge (up to the eighteenth century)

In the twentieth century Polish history was a fixed part of Czech historiography, yet it was the main area of Bidl's and Macůrk's studies only. Recently we may observe a significant change, as Polish and Czech historiography cooperate more closely with each other. Hence for Czech historians (i.e. Pánek, Bečková) „Polish issues” are more often a natural part of universal early modern history. We also observe reinterpretations of old research problems and emerging of New ones. Thanks to Miloš Řežník Elary modern Polish history is set in a new framework. There are plenty of new research projects on the eighteenth century Polish history, new books and papers on Polish history are being publishes, thereby some of them are lectures on a scientific themes for the general public. Conceptualization of Polish history by Czech scholars is structured by works of Jiří Vykoukal on Poland in the eighteenth century. 1. History of Poland. 2. History of Czech-Polish relations. 3. Regional history. There is also new interesting research field emerging. It is study on perceptions and interpretations of Polish history by Czech historians, „public opinion” and students. Thus the study of Polish history changes into the

⁹⁸ J. Pánek, *Czeši i Polacy w tysiącletniej historii (Przemiany modelu sąsiedztwa i współżycia)*, „Zwrot” 2001, 52, č. 7, s. 3–9; J. Tomaszewski, *Sporné problémy české a polské historiografie*, s. 233–243.

study of contemporary perception of Polish history in Czech (resp. Moravian) milieu. Controversies in the perception of Polish history seem to be quasi-controversies only. They began to disappear together with disappearance of national and étatistic elements of Czech historiography. Yet, they are still present – in a latent form – in the perception of Polish history by general public (particularly due to the journalism and the literature of fact). Some remains of this stance are also visible in the above-mentioned perception of history as „representation of the past”.